

Krigsneuroser

– psykiske krigsskader hos
danske veteraner efter 1. Verdenskrig

2020

100-året for Danmarks Genforening

Middelfart **Museum**

Indledning

I 2020 er det 100 år siden, at Sønderjylland blev genforenet med Danmark. Jubilæumsåret bliver markeret med events og aktiviteter over hele landet. Undervisningsforløbet »Krigsneuroser« er en del af denne markering og skal styrke bevidstheden om en lidt overset side af historien om Genforeningen.

I løbet af fem kapitler med tilhørende kilder gives der her et indblik i, hvordan Genforeningen ikke kun bragte Sønderjylland, men også 1. Verdenskrigs (1914-1918) ødelæggelser til Danmark, efter at landet havde opretholdt sin neutralitet gennem alle krigsårene. Da landsdelen atter blev dansk, blev det statens opgave at forsørge og rehabilitere de mange tusinde krigsskadede sønderjyder, der havde kæmpet som tyske soldater under krigen. Blandt disse nye borgere var mænd, som var for traumatiserede til at genoptage den tilværelse, de slap før krigen.

Ordene og billederne i kompendiet fortæller deres historie. Om ødelagte kroppe, sind og familier. Om mistænksomhed, bitre skæbner og famlende læger. Det er en skyggefotælling med klare paralleller til i dag, hvor det fortsat diskuteres, hvordan vi som samfund skal forholde os til hjemvendte soldater med psykiske kampskader. Et nu 100 år gammelt problem.

De fem kapitler skildrer den krigsoplevelse, der for mange blev stærkt invaliderende, og det liv, der ventede de sønderjyske krigsdeltagere i Danmark på den anden side. De fører dig gennem 1. Verdenskrigs skyttegrave, til sindssygehospitalerne i mellemkrigsårene og tilbage igen til »vores egne« krige i det 21. århundrede. Undervejs får du både mulighed for at prøve kræfter med at analysere et hidtil utrykt kildemateriale og bedrive din egen historiske forskning i psykiske krigsskader. Forhåbentligt vil det bringe dig tættere på både fortiden og nutiden.

Materialet er udviklet i samarbejde mellem Museum Sønderjylland, Middelfart Gymnasium og HF, Vejle Bibliotekerne og Middelfart Museum med støtte fra Kulturministeriets og Folketingets pulje til markering af Genforeningsjubilæet 2020.

Genforeningen 2020

Middelfart**Museum**

Middelfart
Gymnasium & HF

MS MUSEUM
SØNDER
JYLLAND

VEJLE
BIBLIOTEKERNE

Kapitel 1: I kejserens hær

Danmark var som neutralt område under 1. Verdenskrig (1914-1918) ikke indblandet i kamphandlingerne. Så en vigtig forudsætning for, at 1. Verdenskrigs psykiske følger overhovedet kunne blive et problem i en dansk sammenhæng var, at omkring 30.000 mænd fra det nuværende Sønderjylland måtte kæmpe som tyske soldater i krigen. I denne del af forløbet skal vi se nærmere på, hvad det var for en krig, de var med i, og hvordan det var at være med i den – hvordan de sønderjyske soldater oplevede det.

Når du så senere skal beskæftige dig med de psykiske krigsinvalidere fra regionen, vil du have en større forståelse for, hvad der var overgået dem.

Da verdenshistorien kom til Sønderjylland

Størstedelen af de ca. 30.000 sønderjyder, der tjente i den tyske hær, kæmpede ufrivilligt for et land og en sag, der ikke var deres. Omkring 26.000 af dem var nemlig dansksindede. De følte sig som danskere, og de talte og skrev på dansk. Så hvorfor var de med i krigen?

Et tysk infanteriangreb på en fransk skyttegrav. Billedet er udført af en af de mange sønderjyske krigsdeltagere og skildrer tydeligt krigens gru. Fremstillingen har muligvis haft et terapeutisk formål for den overlevende sønderjyde. (Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot)

Årsagen skal findes i Danmarks nederlag til Preussen i 2. Slesvigske Krig i 1864. Danmark måtte herved afstå Slesvig-Holsten til Preussen, der senere blev en del af Det tyske kejserrige. Da 1. Verdenskrig brød ud, levede der fortsat et dansk mindretal syd for grænsen. De var tyske statsborgere, og derfor var den mandlige befolkning også underlagt tysk værnepligt. Op mod 6.000 af dem blev dræbt i krigen, og endnu flere tusinde vendte hjem med krigsskader, fysiske som psykiske – den måske største konsekvens af nederlaget i 1864.

Hændelsen, der umiddelbart antændte »krudttønden« og udløste krigen, var mordet på det østrig-ungarske tronfølgerpar orkestreret af den serbiske nationalistgruppe *Den Sorte Hånd* i Sarajevo den 28. juni 1914. Mordet fik Østrig-Ungarn til at indlede et opgør med Serbien, der skulle aktivere et omfattende internationalt alliancenetværk. Sådan udviklede en afgrænset balkankonflikt sig til en europæisk storkrig.

De dybere årsager til krigen skal findes i en række øvrige forhold, såsom den aggressive nationalisme, der prægede Europa i årene frem mod krigen, og ikke mindst en udbredt opfattelse af, at en stormagtskrig var mere eller mindre uundgåelig. Så vidt grundlaget for, hvad der er blevet betegnet som den største danske krigsindsats i moderne tid, selvom den paradoksalt nok udspillede sig under tyske faner.

Krigen kort – forløb og konsekvenser

Tyskernes krigsplan var klar fra start, da krigen endelig brød ud i august 1914. De tyske generaler havde været forberedt på problemet med en tofrontskrig siden 1906, hvor *Schlieffenplanen* lå klar. Tyskland kom nemlig, som forventet, til at stå over for både Frankrig og Rusland, der var allierede. Dvs. en fjende i både øst og vest.

1. Verdenskrig: Overblik og årstal

1. Verdenskrig varede fra den 28.7. 1914 til våbenhvilen den 11.11. 1918. Den blev udkæmpet mellem Frankrig, England, Rusland (Tripleententen) og deres allierede på den ene side, og Tyskland, Østrig-Ungarn (Centralmagterne) og deres allierede på den anden side.

1914

- 28.6. Den østrig-ungarske tronfølger Franz Ferdinand og hustru myrdes i Sarajevo
- 28.7. Østrig-Ungarn erklærer Serbien krig
- 1.8. Tyskland erklærer Rusland krig
- 3.8. Frankrig erklærer Tyskland krig
- 4.8. Tysk indmarch i Belgien. Storbritannien tilslutter sig Frankrig og Rusland
- 2.9. Tyske hære når frem til floden Marne i Frankrig og nærmer sig Paris
- 5.-12.9. Første Marneslag ender med fransk sejr
- 12.9. »Kapløbet mod havet« begynder på Vestfronten – begge sider graver sig ned og forsøger at omgå hinanden i en række slag
- Medio november: Vestfronten stivner og stillingskrigen er en realitet
- 25.1. Indførelse af brødrationering i Tyskland
- April/maj. Andet slag ved Ypres. Tyskland tager giftgas i brug (22.4)
- 26.4. Det hidtil neutrale Italien indtræder i krigen på allieret side

1916

- 21.2. Slaget ved Verdun begynder
- 24.6. Slaget ved Somme begynder
- Ultimo november: Slaget ved Somme ebber ud
- Medio december. Slaget ved Verdun slutter

1917

- 1.2. Tyskland erklærer uindskrænket ubådskrig
- 8.3. Februarrevolutionen i Rusland
- 6.4. USA træder ind i krigen på de allieredes side
- Medio april. Hungerstrejker i Tyskland
- 6.-7.11. Oktoberrevolutionen i Rusland

1918

- 8.1. Præsident Wilson præsenterer sine »14 punkter« til et fredsprogram
- 28.1. Massestrejker i Berlin
- 21.3. Den tyske forårsoffensiv begynder
- 29.10. Tyske flådeenheder nægter at stå til søs
- 5.-8.11 Den revolutionære uro spreder sig til hele Tyskland
- 9.11. Kejser Wilhelm II træder tilbage, og republikken udråbes
- 10.11. Våbenhvilen underskrives i Compiègneskoven
- 11.11. Våbenstilstanden træder i kraft kl. 11

Planen var, at Frankrig først skulle besejres i en lynkrig gennem Belgien, mens et begrænset antal tropper holdt sig til klar til at forsvare Østfronten. Man regnede med, at det ville tage den enorme russiske hær 6 uger at få mobiliseret. Inden da skulle Paris indtages og den franske hær omringes. Derefter kunne alt så sættes ind på at slå Rusland. I planen var der også taget højde for en engelsk krigserklæring, idet England havde garanteret Belgiens suverænitet siden 1870. Men man regnede med at have klaret skærene i Frankrig, inden englænderne kunne nå at blande sig.

Det var under felttoget gennem Belgien, at sønderjyderne for første gang stiftede bekendtskab med krigens gru. Marchen mod vest under den hårde augustsol var lang og barsk og blev akkompagneret af billeder af ødelagte huse, forladte gårde og friske soldatergrave. Modstanden var uventet hård, og der var et ondskabsfuldt klima over for den belgiske civilbefolkning, som primært bundede i en overdreven frygt for partisanere. Det førte til en række krigsforbrydelser, som også sønderjyderne overværede og sandsynligvis tog del i. Mere end 5.500 civilister blev dræbt, i hvad der blev kendt som »Voldtægten af Belgien«.

Slesvigske tropper på vej mod fronten i august 1914.
(Dan Obling)

»Felttoget gennem Belgien var rædselsfuldt for den stakkels civile befolkning. Jeg var med ved Liege og Namur, men vi mødte først rigtig modstand ved Mons og Charleroi, hvor franskmændene og englænderne var kommet belgierne til hjælp«, skrev sønderjyden Marius Ratgen i sine erindringer.

Netop Slaget ved Mons d. 23 august 1914 var det første egentlige slag i krigen med sønderjyder involveret. Her stødte de også for første gang ind i den erfarne britiske ekspeditionsstyrke (BEF). På det tidspunkt var der stadig tale om en bevægelseskrig på Vestfronten, men det skulle snart ændre sig. Fremstødet videre ind i Frankrig blev nemlig standset på dramatisk vis ved Slaget ved Marne – også

Et sjældent fotografi fra de slesvigske regiments frem-march gennem Belgien i krigens tidlige fase. De passerer en ammunitionskolonne, der er ramt af tysk artilleri. (Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot)

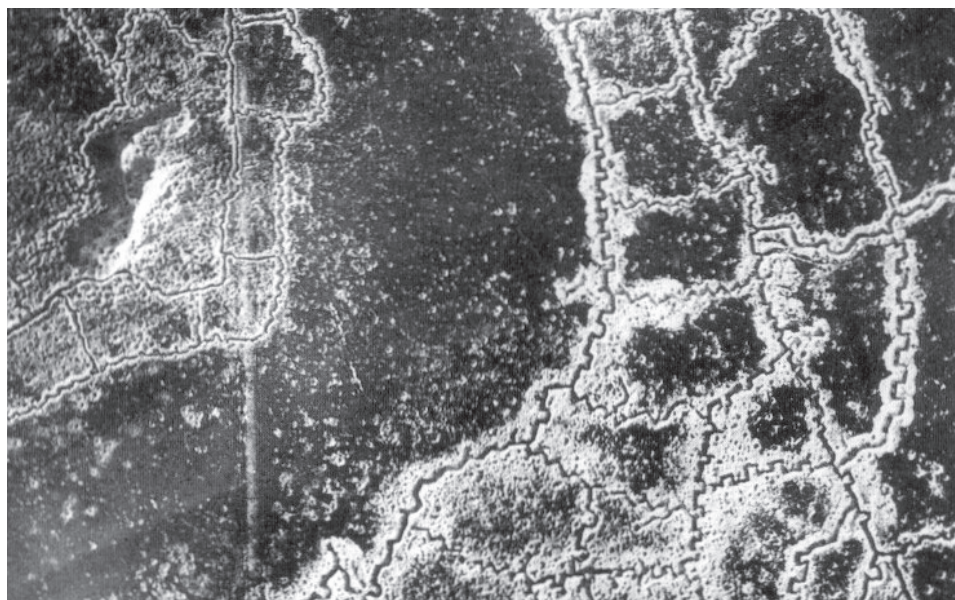
kendt som Miraklet ved Marne – i september samme år, ikke langt fra Paris. Her afværgede de franske tropper med nød og næppe et totalt kollaps. Og samtidig røg tyskernes Schlieffenplan i vasken. Det blev begyndelsen på fire års skyttegravskrig.

Efter Marneslaget forsøgte de stridende hære hver især at omgå hinanden i en serie af slag fra september til november, men det lykkedes ikke trods store anstrengelser. I stedet blev der gravet skyttegrave hele vejen fra Nordsøen til den schweiziske grænse. Imellem dem var ingenmandslandet – et ufremkommeligt månelandskab med granatkratere, pigtråd og andre modbydelige forhindringer. Fronten var endelig stivnet, og krigen på Vestfronten var blevet en stillingskrig.

Stillingskrigen var et resultat af, at teknologiske vindinger siden Den fransk-tyske krig (1870-1871) havde favoriseret forsvaret. Angribende soldater kunne nu fra relativt sikre positioner beskydes med maskingevær- og artilleriild. Generalerne forsøgte forgæves at gennemtvinge en afgørelse med en kombination af stadig mere massive bombardementer og fremrykningen af tusindvis af soldater. Der blev også udviklet og anvendt kemiske våben, flammekastere og tanks. Men den taktiske forståelse haltede efter den moderne krigsteknologi – med horrible tabstal til følge. Alene slagene ved Verdun og Somme i 1916 kostede op mod 2 mio. dræbte og sårede.

Også Østfronten var blodig, men mere bevægelig. Her indledte den russiske hær kampene med et angreb på Østpreussen, der hurtigt blev slået tilbage ved Tannenberg i august 1914. Senere åbnedes også fronter på Balkan, i Mellemøsten og i Italien i takt med, at flere lande sluttede sig til både Entente- og Centralmagterne. Derudover var der sammenstød i kolonierne i både Østasien og Afrika. Men den centrale kampskueplads forblev Europa. Her kollapsede den russiske hær gradvist efter Februarrevolutionen i 1917. Tyskland koncentrerede herefter sine troppstyrker på Vestfronten og iværksatte en stort anlagt offensiv i foråret 1918, der dog mislykkedes.

Luftfoto af Vestfronten i 1917. Skyttegraven blev mere end noget andet symbolet på 1. Verdenskrig og den virkelighed, der mødte sønderjyderne. Der blev i alt gravet ca. 40.000 km skyttegrav i løbet af krigen. (Museum Sønderjylland)

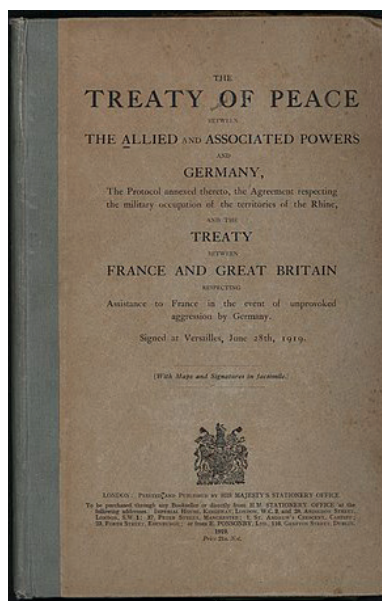
Fotografi fra Versailles-konferencen i 1919 og forsiden på dens udfald, Versailles-traktaten. I tyskernes øjne var der nærmere tale om et diktat, der pålagde landet hårde fredsbestemmelser, både økonomisk, militært og geografisk.

(tv: Iconic Photos)

(th.: Auckland War Memorial Museum)

USA var i foråret 1917 trådt ind i krigen på Ententens side, og det fik afgørende betydning for opslidningen af den tyske hær i 1918. I efteråret samme år så Centralmagterne sig trængt tilbage på alle fronter og ude af stand til at videreføre krigen. En række traktater endte officielt krigen, hvoraf den kontroversielle Versailles-traktat fra 1919 indeholdt freden med Tyskland, der fik hovedansvaret for krigen og hermed skulle betale for dens skader. Den uretfærdige fred var skyld i, at Hitler kom til magten i Tyskland i 1933. Det var også traktaten, der førte til afstemningen om det nationale tilhørsforhold i Slesvig og Genforeningen i 1920.

Krigen kostede op mod 10 mio. soldater og 5 mio. civile livet. Det blev den blodigste og dyreste krig, den vestlige verden hidtil havde set. Krigen forandrede ikke blot det geografiske landkort. De ufattelige menneskelige omkostninger rystede hele det vestlige menneskes forestillingsverden. Nye idéer opstod, mens andre gik til grunde og blev levn fra de uigenkaldelige »gamle dage«, der kom til at betegne tiden før krigen. Det blev Europas »urkatastrofe«, der indledte kontinentets fald fra verdens økonomiske og magtmæssige tinde. Effekterne af krigen blødte ind i årene efter, og der kan spores en lige linje fra 1. Verdenskrig til nazismen og 2. Verdenskrig.

Krigshverdagen

Sønderjyderne var ikke alle frontsoldater. Nogle udfyldte andre funktioner, f.eks. i forsyningsapparatet, eller var i helt andre våbenarter. De gjorde tjeneste alle steder: I Europa, Afrika og Palæstina og i både nære og fjerne farvande. Der kan derfor ikke tales om én krigsoplevelse. Der var stor forskel på at være pilot i luftvåbnet og almindelig soldat. Sønderjyderne var også med i krigen på forskellige tidspunkter – og det betød noget, for den teknologiske udvikling var langt fra statisk, selvom fronterne i høj grad var det.

Det er dog muligt at pege på nogle generelle træk, da langt de fleste var infanterister og kæmpede på Vestfronten. Det var også Vestfronten, der krævede de fleste sønderjyske ofre (70 %), af hvem de fleste var i starten af 20'erne. Det skyldtes, at de ældre mænd som regel gjorde tjeneste i mere tilbagetrukne stillinger eller på den mindre blodige Østfront.

Sønderjyderne befandt sig på skift ved og bag fronten, hvor soldaterlivet begge steder var stærkt rutinepræget. Frontoplevelsen blev til tider tegnet af opslidende, intense bombardementer og angreb, men den var, mest af alt, ensformig. Hovedelementerne var vagttjenesten og det konstante vedligeholdelsesarbejde, skyttegravene krævede. De skulle både holdes rene for vand og affald, og skader fra regn, frost og fjendtlig beskydning skulle udbedres hele tiden. Derudover skulle pigtråden foran skyttegraven holdes intakt, hvilket var en særlig risikabel tjans. Der var også rigelig med ventetid at fordrive. Den gik med snak, kortspil, brev-

og dagbogsskrivning og ikke mindst forsøg på at holde sig selv ren og fri for utoj.

Rottefangst på Vestfronten.
(Haderslev Byhistoriske arkiv)

Risikoen for at blive dræbt og såret var en del af frontsoldatens dagligdag, men der var stor forskel på, hvor hårdt det gik til fra sektor til sektor. Nogle steder varede bombardementerne i dagevis, mens der andre steder langs fronten var mere roligt eller måske uofficielle våbenhviler. Det var dog altid en lettelse at blive trukket tilbage fra skyttegravens labyrintiske univers, hvor soldaterne foruden de daglige farer bl.a. måtte leve med kulde, sult, søvnmangel og nærgående, fuldfede rotter, der nød godt af de mange vandfyldte bombekratre og ubjærgede lig i ingenmands-landet. Irritationen over rotter blev kraftigt forstærket af, at de åd soldaternes mad og holdt dem vågne. Christian Jepsen beklagede sig over dette i et brev hjem:

»Værst er det med rotterne, der er her en mængden af disse væmmelige dyr... De spiser vores ikke alt for store brødportion. Nej, der undes os næppe nattero. De løber over og under vore hoveddækken, og det er alt andet end behageligt, når sådanne dyr løber over ansigtet, med den lange smudsige hale strækkende efter sig.«

Hygiejnen var alle steder dårlig og risikoen for sygdom stor. Jørgen Friis fortalte i et brev til sin kone i august 1916 om lusene, der udgjorde en særlig plage og helbredsfare for soldaterne:

»Det første, vi gør, når vi kommer i hus, er at kaste frakken, og de som har været længe i kompagniet knapper straks skjorten op i halsen, og så går det løs med at søge efter de små grå væsener. I førstningen faldt det en lidt for brystet, men nu er man vant til det«

Bag fronten var der bedre muligheder for at få hvile, post og varme måltider, og man kunne endelig få vasket sig ordentligt og komme på aflusningsanstalt. Men

Der var gunstige betingelser for sygdomme og utøj i skyttegravene. Soldaterne gør, hvad de kan for at komme de forhadte lus til livs. (Museum Sønderjylland)

man var ikke fri for tjeneste. Der skulle udføres forskellige eksercitser, og der ventede også arbejde i skove, stalde eller marker samt med at transportere materiale ud til skyttegravene eller anlægge nye skyttegrave bag de gamle.

Der var nemlig ikke blot tale om én skyttegrav på hver side af ingenmandslandet langs Vestfronten. Skyttegravene udviklede sig hurtigt fra primitive skyttehuler til hele anlæg med skydestande, observationposter og dækningsrum i et system af forbundne grave. Og soldaterne indgik i en rotationsordning mellem enhederne, der skiftedes til at opholde sig i den forreste skyttegrav, for derefter at blive afløst og falde tilbage til en såkaldt reservestilling, hvor man var klar til hurtigt at rykke frem

i tilfælde af fjendtlige gennembrud, eller en hvilestilling helt bagerst. Så de, der var frontsoldater, var ikke uafbrudt ved fronten – en sjælden gang i mellem var de endda hjemme på orlov.

Infanteriangrebene fylder ikke meget i sønderjydernes breve og dagbøger og har formentlig været forholdsvis sjældne. De varierede i omfang og voldsomhed fra små terroriserende raids til store og langvarige offensiver. De større angreb indledtes som regel med, at fjendens skyttegrave og pigtråd blev sønderskudt af en voldsom granatild – såkaldt »trommeild« – i op til flere døgn, hvorefter soldaterne bevægede sig »over the top« for at krydse det dødsensfarlige ingenmandsland. Næde de til den anden side, ventede nærkampe om fjendens stilling med håndgranater, knive, spader og knojern. Bajonetten blev hurtigt fundet for upraktisk.

Fjenden var dog for det meste en abstrakt og usynlig størrelse, man bare vidste var »derovre«. 1. Verdenskrig blev i store træk ført med artilleri, og granaterne var klart de våben, som kostede flest soldater livet (60 %). Netop den fastlåste og maskinelle krigsførelse, hvor soldaterne blot kunne afvente bombardementerne i total afmagt, med fare for hvert et øjeblik at blive levende begravet eller revet i småstykker, skulle senere blive en vigtig del af forklaringen på de mange psykiske sammenbrud, der fandt sted under krigen.

Et mindretal i krig

Sønderjylland var under krigen en del af Nordslesvig, der ved Genforeningen havde et befolkningstal på ca. 163.000. Den største by var Flensborg med 60.000 indbyggere, men den forblev tysk efter afstemningen i 1920. De sønderjyske krigsdeltagere var – som alle tyske soldater – mellem 17 og 49 år. De fleste kom fra landområderne, hvor de var beskæftiget ved landbruget, hvilket også var gældende for hele den tyske hær.

*Soldaten Friedrich Ravns-
gaard (bagerst) fra Toflund
i aktion med en håndgranat
ved Givenchy i Frankrig.
Håndgranaterne var et af
krigens vigtigste våben.
De kunne nå fjenden, hvor
geværet ikke kunne. Kemisk
krig blev en fast del af skytte-
gravskrigen, og soldaterne er
derfor iført den uundværlige
gasmaske.
(Museum Sønderjylland)*

Krigsudbruddet i august 1914 vakte stor sorg og bekymring blandt mindretallet i Nordslesvig. Det var noget af en kontrast til den begejstring og optimisme, der angiveligt skulle have præget de større tyske byer ved krigsudbruddet – den såkaldte »Augustoplevelse«. I Flensborg, hvor der var en overvejende tysk befolkning, var stemningen da også en anden. Der blev sunget tyske sange og råbt »Hurra!«. For befolkningen på landet faldt mobiliseringen tilmed dybt ubejleligt, lige midt i høsten, hvilket også skabte store praktiske udfordringer – i Nordslesvig såvel som det øvrige Tyskland.

»Gør din pligt og kræv din ret!«. Sådan lød deisen imidlertid fra mindretallets ledere. Årene frem mod krigen var præget af en hård linje over for mindretallet i Nordslesvig, og man håbede herved at kunne fremme den danske sag. Bl.a. derfor valgte ganske få at undvige krigstjenesten i første omgang. Enkelte danske sønderjyder reagerede da også mere positivt på nyheden om krigsudbruddet. De imødeså indkaldelsen med en blanding af frygt og spænding. Der var typisk tale om yngre mænd, der endnu ikke havde stiftet familie. For dem var krigstjenesten også en mulighed for at få anerkendelse, få set verden og komme ud af den daglige trummerum for en tid. »For der var jo sådan lidt eventyrligt og interessant ved det, som stod for« – skrev den sårede Anders Jensen om sommeren 1914 i et brev til sin bror fra et hospital i Essen senere på året.

Sønderjyder fra reg. 86 ved Moulin i Frankrig, der lagde grund til krigens blodigste dag – set med sønderjyske øjne. Her blev mere end 100 sønderjyder dræbt d. 15. juni 1915. Alle på dette billede forsvandt i krigen. (Mimi Philipsen)

De ca. 30.000 sønderjyske soldater udgjorde kun en meget lille del af de 13 mio. soldater, der nåede at blive indsluset i kejserens hær i løbet af krigen. Men det er alligevel muligt at følge deres færd, da en stor del var tilknyttet tre bestemte regiment: Reg. 84, Reg. 86 og Reserveregiment 86. De såkaldte »danske-erregimenter«. De tog del i kampe på Østfronten og i mange af de største og vigtigste slag på Vestfronten.

Netop sammensætningen af enhederne fik afgørende betydning for sønderjydernes krigsoplevelse. Det var meget vigtigt for de danske sønderjyder at være sammen med ligesindede, og de var villige til at gå langt for at opnå denne kontakt. Det var ikke ualmindeligt for dem at forlade deres afsnit af skyttegraven uden tilladelse for at opsøge regimentet i nærheden, hvor de vidste, der var danskere. Tilfældige møder eller sammentræf mellem dem forekom også, og de fylder meget i deres dagbøger og breve. I.J.I. Bergholt beskrev også en sådan episode i sine erindringer mange år efter krigen.

»Jeg kan se manden for mig endnu. Han var ikke ret stor, mager, nærmest gusten i ansigtet. Uniformen var efter en tur gennem løbegraven tilsølet fra øverst til nederst. Han var kort sagt et ynkeligt syn og for at bruge et tysk udtryk »abgekämpft«. Dog havde modersmålets toner for en kort tid kvikket ham op.«

Trods dette blev der også knyttet tætte relationer til tyske soldater, da kammeratskabet var afgørende for overlevelse i skyttegravene.

Sønderjyder under en øvelse i 1918. Bemærk dannebrogene på begge sider af skiltet. Det var vigtigt for dansksindede soldater at fremvise symboler på deres nationalitet ved fotograferinger og højtider under krigen. (Dan Obling)

Kan man så tale om en særlig sønderjysk krigserfaring? Det lader til at være svært. I det store hele adskiller sønderjydernes krigserfaringer sig meget lidt fra de andre tyske soldaters. De oplevede den tyske hær køre fast efter en række sejre i begyndelsen, for så at blive besejret af modstanderne og opløst indefra af krigstræthed. Og de oplevede også alle de dehumaniserende forfærdeligheder ved fronten. Størstedelen kæmpede godt nok dybt paradoksalt for deres undertrykkere og *mod* de magter, der skulle befri dem fra det tyske herredømme. Men der var også andre, betydeligt større mindretal med på tysk side – et fransk og et polsk – og det tyder ikke på, at sønderjyderne blev diskrimineret i noget stort omfang pga. deres overvejende danske sindelag.

Der var dog klager over forbud mod brugen af dansk i tjenesten og i brevene hjem. Men en stor del af feltpostbrevene *blev* faktisk skrevet på dansk, og sprogforbuddet havde også rod i praktiske årsager. Nogle soldater fik selv talt sig til rette med officererne om det. Derudover kunne der være diskrimination i en særlig begrænset mulighed for orlov for sønderjyderne. Men orlov var i det hele taget en sjælden luksus, og når der til tider blev lukket af for orlov i områder nord for Flensborg, skyldtes det, at man havde en ikke helt ubegrundet frygt for, at soldaterne ville løbe over grænsen mod nord.

Desertering var i begyndelsen meget ildeset blandt sønderjyderne, da det gik ud over de, der var tilbage. Men som krigen skred frem og tabstallene steg, blev det mere almindeligt og acceptabelt at flygte til Danmark, hvilket ca. 2.500 endte med at gøre. Andre valgte at undgå krigens rædsler ved at gå frivilligt i fangenskab. Her kunne man som dansk sønderjyde være heldig at havne i en af de to specielt indrettede fangelejre til mindretallet i Aurillac i Frankrig og Feltham i England, hvor forholdene var betydeligt bedre end i de almindelige fangelejre. Det krævede dog først, at man ikke blev skudt ned på slagmarken under overgivelsen, hvilket ikke var unormalt.

Man kan undre sig over, at ikke flere sønderjyder tog turen over grænsen mod nord, når nu den var så forholdsvis kort, og det oven i købet var temmelig let at slippe forbi grænsevagterne. Her skal man først og fremmest huske, at det var en anden tid, med en større pligtfølelse og autoritetstro. Og så var det også lidt af et gamble at forlade hus og hjem, for hvis Tyskland vandt, kunne man aldrig vende tilbage igen.

Dansk fodboldhold af fanger i Feltham-lejren.
(Museum Sønderjylland
– Sønderborg Slot)

Tre unge desertører fra Øster Lindet ved Rødding fotograferes ved deres ankomst til Danmark i oktober 1916. Fra venstre Jeppe Jessen, Holger Frank og Marius Frank. (Museum Sønderjylland)

Omvendt havde de danske sønderjyder også deres grunde til at kæmpe i den tyske hær. De gjorde som nævnt deres statsborgerlige pligt, for så at kunne kræve deres nationale ret. Derudover var de ved at forsvare de tyske linjer med til at holde krigen væk fra deres hjemstavn og familier. De havde set, hvilke ødelæggelser og lidelser, krigen medbragte.

Krigen var dog frem for alt meningsløs for dem. Og i det syn adskilte de sig nok heller ikke synderligt fra de andre soldater, der deltog i den. Ved våbenhvilen i november 1918 var den glødende patriotisme, der havde båret alle – på nær de værnepligtige fra mindretallene – til slagmarkerne i 1914, for længst udbrændt og erstattet af et fælles ønske om fred.

Når det nu er svært at tale om en særpræget sønderjysk krigserfaring, er der heller ingen grund til at tro, at krigens rædsler har været hverken mere eller mindre traumatiserende for de sønderjyske krigsdeltagere.

Litteratur:

Buch, Jørgen, »Første Verdenskrig – årsager, forløb og konsekvenser« i Adriansen, Inger & Hans Schultz Hansen (red.), *Sønderjyderne og Den Store Krig 1914-1918*, Aabenraa 2016

Christensen, Claus Bundgård, *Danskere på Vestfronten 1914-1918*, København 2009

Nørregård, Martin Bo, »Sønderjyder ved fronterne«, i Adriansen, Inger & Hans Schultz Hansen (red.), *Sønderjyderne og Den Store Krig 1914-1918*, Aabenraa 2016

Sørensen, Svend F., *Faneflugt? Dansksindede soldaters flugt fra tysk krigstjeneste*, Aabenraa, 1989

Kilde 1: H.P. Hanssen om krigsudbruddet (1927)

August 1914

H.P. Hanssen (1862-1936) var en dansk redaktør, grænselands-politiker, minister og leder af det danske mindretal i det nuværende Sønderjylland frem til Genforeningen i 1920. Efter krigen beskrev han sine indtryk fra krigsudbruddet.

... henad KL 5 blev der opslaaet kæmpestore Plakater paa alle Gadehjørner: Kejseren anordnede Hærens Mobilisering! Og hvad ingen paa Forhaand vilde have holdt for muligt: Hele Mandskabet fra 20—45 Aars Alderen fik Ordre til at møde under de preussiske Faner! Folk stimlede sammen om Plakaterne. Aldrig glemmer jeg Billedet: Blege, alvorlige Mænd, dumpt resignerende, Kvinder opløste i Graad, unge Par som uden at ænse Omgivelserne holdt hinanden fast omslyngede, hulkende Børn, alle følte sig i den haarde, ubøjelige og uafvendelige Skæbnes Vold.

Fra Nørremølle kom min Broder og Svigerinde. Deres yngste Søn Svend afgaar i Morgen til Fronten med andet Garderregiment i Berlin. Deres ældste Søn Jørgen Rudolf er undervejs hjem fra St. Petersborg for at melde sig som Reserve officer i København. Broder kan komme til at staa imod Broder. De var meget nedtrykte, da de kom. [...]

Min Søstersøn Jep Fink kom for at sige Farvel. Han skal møde i Morgen ved sit Regiment og maa bort fra Hustru og tre smaa Sønner. Gud give, at han maa komme sund og rask tilbage.... Om Aftenen var vi samlede i en snevrere Familiekreds. Min Søn skal først møde om tre Dage. Men jeg rejser allerede i Morgen til Berlin. Inden jeg kommer hjem, vil han være ved Hæren. Vi talte om Fremtiden.

Fra H.P. Hanssen, *Fra krigstiden*, København 1927

Kilde 2: Peter Poulsens erindringer (1924)

Peter Poulsen var 43 år, da han blev indkaldt i november 1916. Hans unge kammerater gav ham kælenavnet »Kompagni-bedstefar«. I februar 1917 gik det til Vestfronten, hvor han blev tildelt IR357.

Vi havde lige ordnet os i Stilling, da Englænderne begyndte med at lægge Trommeild paa vor Skyttegrav, og Trommeild er jo skrækkelig, naar Granaterne bogstavelig talt hagler ned, og de store Shrapnels eksploderer oppe i Luften og hver for sig sender deres 250 smaa, runde Kugler ned over det i Skyttegraven uden Dækning staaende Mandskab. Man kan forstaa, at det ikke varede længe, før de saaredes Jamren og de døendes Rallen lød rundt om os.

Trommeilden varede to Timer. Midt i det hele kom en Granat og for ned i Jorden ved Siden af mig og min Sidekammerat til venstre. Da den eksploderede, væltede den Jordvolden ud i den 3 Alen dybe Skyttegrav og begravede os under Jordmasserne.

For mit Vedkommende var det ikke saa slemt denne Gang. Jeg blev kastet ned paa Ryggen, mine Arme laa langs min Krop, og ovenpaa denne 3 Alen Jord, der trykkede helt forfærdeligt, men mit Ansigt var frit, og aldrig i mit Liv har jeg saadan raabt om Hjælp som i den Stund. Der kom da ogsaa straks 5-6 Kammerater, deriblandt ogsaa min Sidekammerat til højre, Delingsføreren, de kastede Jord til Side og fik mig halet frem.

Saasnaert jeg kom frem, saa jeg, at min Sidekammerat til venstre ogsaa var borte, det var en Kunstmaler fra Berlin. Vi gravede af alle Livsens Kræfter for ogsaa at redde ham. Jeg vidste, hvor han havde staaet, og kunde derfor ogsaa regne ud, hvor omtrent han maatte ligge. Jeg kom saa med min lille Spade lige ned paa

hans Hoved. Han var sunket ned paa sine Knæ, og Staalhjelmene var gledet om for hans Ansigt. Saasnart jeg fik hans Hoved afdækket, fik jeg mine Hænder ned under hans Hage og Ansigtet trukket op i frisk Luft.

Han var dryppende vaad af Sved, men gav ikke Spor af Livstegn fra sig. Vi gravede ham alligevel ud og lagde ham ovenpaa Jorden, men da han havde ligget nogle Øjeblikke, begyndte han at drage Aande. Han aandede underligt dybt og begyndte at røre sine Lemmer, og mens vi endnu stod og saa paa ham, rejste han sig op paa sine Knæ, foldede sine Hænder og begyndte at takke Gud. Aah, jeg kunde ønske, mine Læsere havde hørt den Mand takke Gud! Ikke med en Stavelse takkede han, fordi han var gravet udm men han takkede Gud af hele sit Hjerte, fordi han havde faaet en frelst Sjæl.

Han havde kæmpet sin Jakobskamp dernede under de 3 Alen Jord, og fortalte os bagefter, at hele hans Liv var passeret Revy forbi hans indre Øje og var standset hjemme hos hans unge Søster i Berlin, som han vidste, bad for ham, og som han var overbevist om bad for ham netop i denne Stund. Som Soldat betragtet var han slet ingenting værd, ikke fire Skilling, han kom heller ikke mere med i Stilling, men fik Pladsen som Kompagnifotograf. Han var paa sin egen Maade et stilfærdigt Vidne om Guds Barmhjertighed mod Syndere, og han fik en god Plads mellem Kammeraterne. Vi holdt allesammen af ham.

Da Trommeilden hørte op, ventede vi, at Stormen skulde bryde løs, men det blev ikke til noget. Derimod prøvede Englænderne ved Aftenstid at gaa frem til Storm, men det Angreb blev let afslaaet, uden at det kom til Nærkamp.

Næste Dag gentog det samme sig, og Englænderne prøvede paany et Stormangreb, som blev afslaaet. Ved Aftenstid blev vi udsat for et Gasangreb; vi stod seks Timer i Gas, men takket være de gode Gasmasker mistede vi den Gang ingen. Under Gasangrebet kom min Kaptajn hen til mig og lagde Haanden paa min Skulder, idet han sagde: „Hør, Gamle, i Nat skal du skyde. »Det gav et Gys i mig. Jeg tænkte: Hvor véd han, at du ikke skyder? Han sagde ogsaa: „Naar vi holder en jævn Ild vedlige, slipper vi muligvis for Englændernes Stormangreb, men tier vi, tror de, at vi er helt eller halvt døde af Gassen, og saa vil de storme bagefter.«

Jeg fyrede tappert ind i Jordvolden uden for vor Skyttegrav, saa mit Gevær knaldede ligesaa lystigt som de andres. Det er næsten den eneste Gang, jeg har haft mit Gevær ladet i de 28 Slag, jeg har været med i, og derfor gaar jeg ogsaa med den dejlige Tryghedsfølelse i mit Hjerte, at jeg hverken har gjort Englænderne eller Franskmændene Fortræd, og det har meget større Værd for mig, end jeg den Gang tænkte paa.

Fra Peter Poulsen, *Til kamp, til kamp! En Sønderjysk Soldats Oplevelser under Verdenskrigen* (1924)

Kilde 3: Jes Kjærs flugtplaner (1920)

Jes Kjær var en af de sønderjyder, der nægtede at lade sig indrullere som kanonføde og valgte at desertere og flygte til Danmark i 1915. I følgende udsnit fra hans erindringer får vi indblik i tankerne, der gik forud for flugten.

Mange blev begejstrede og tog afsted, idet de mente kun at blive borte nogle faa Maaneder, saa havde Tyskerne vundet. Andre tog af sted nordpaa og vilde ikke med, det var danske Sønderjyder, som ikke vilde slaas for Tyskerne. Men der var dog mange, som ikke kunde komme bort og maatte med. Unge og Ældre blev hver Dag indkaldt, og mange Steder blev Ejendommene snart blottede for Folk.

Geværerne knaldede, Kanonerne tordnede, det var forfærdeligt. Folk faldt i Massevis. Nye Udskrivninger skulde til, nye Mænd skulde møde til Uddannelse for at holde Hærstyrken vedlige. Mange, mange meldte sig frivillig, det var de Tysksindede. Mange af dem var kun Dreng og mente at blive nogle vældige Karle, naar først de fik Soldatertøjet paa og skulde til at slaas for Fædrelandet. Men da først de var uddannede og kommen ud for at prøve, hvad de kunde, sank Modet. Geværkuglerne og Granaterne gjorde dem bange, de græd, naar der skulde stormes og overgav sig, men det var jo ogsaa kun store Dreng. Mangen Far og Mor har ofret deres eneste Dreng for at redde Fædrelandet, og mange har nok fortrudt det.

Vi andre danske Unge var jo ikke saa begejstrede for at komme med. Men Turen kom ogsaa til os, og vi maatte paa Session. Næsten alle blev trukket til Soldat, men vi kom dog ikke ind lige straks. [...]

Jeg havde begyndt paa Forberedelserne til Flugten nogle Dage, før Ordren kom. Den 14. Maj 1915 var jeg rundt hos min Familie for at tage Afsked. Jeg kom lidt sent hjem den Aften. Klokken var godt elleve. Mor sad endnu oppe og ventede paa mig, jeg tror nok, hun havde en Anelse om, at jeg vilde flygte, hun spurgte mig ogsaa ud derom, men jeg svarede kort og godt nej, for ellers var der kommen saa mange Bønner og Formaninger, saa jeg slet ikke var kommen afsted.

Endnu skulde jeg over i Stalden til Hestene. Derovre stod min Ven og Præstekammerat Johannes Midtgaard fra Østerløgum. Han tjente paa Nabogaarden og kom jævnlig hen til mig. Nu var det lidt sent denne Aften, og jeg kunde mærke paa ham, at der var noget, der trykkede. Johannes havde samme Dag faaet Ordre til at møde til Soldat i Flensborg den 19. Maj, men nu vilde han ogsaa til Danmark. Han spurgte mig, om jeg vilde med, saa kunde vi da følges ad.

Fra Jes Kjær, *Flugten til Danmark*, 1920

Kilde 4: Hans Petersens dagbog (1920)

Hans Petersen fra Skodsbølmark ved Broager deltog i krigen på Vestfronten i Füsilierregiment »Königin« Nr. 86. Følgende er to nedslag fra hans dagbog, der dækker et år af krigen.

Den 3. September 1914.

Efter en urolig, lidet styrkende Søvn fik vi et Bæger Kaffe til Davre, ikke andet, stadig ingen Brød. Man saa stor Skuffelse i de fleste Ansigter. Nogle gav deres Utilfredshed endda temmelig frit til Kende. Men der var intet at faa, absolut intet.

Fremad gik det igen, stadig imod Paris. Naar vi først havde taget den, hed det, saa skulde vi nok faa noget at spise og Hvile. Varmen var uhyggelig. Solen stod lige over os og brændte ganske forfærdeligt. Marchen var lang og anstrengende. Sulten mærkes ikke saa meget, naar man først er godt i Gang. Og er man først godt i Gang, saa gaar Benene stadig i en og samme Rytme som Pendulet paa et

Ur. Vi var overtrætte; men vi gik og hvilede paa Marchen; man gaar ligefrem og sover. Undertiden vaagner man ved et Ryk. Øjnene er faldet til, man dingler og er ved at falde omkuld. Man ser sig omkring og aander dybt et Par Gange. Men længe varer det ikke, før end man hverken hører eller ser det mindste. Øjenlaagene er saa tunge, de lukkes ganske langsomt, og Hovedet falder ned paa Brystet; der undslipper én en Snorken, og man vaagner atter af sin Døs. Saadan kan man gaa i Halvsøvne lange Strækninger uden at man ved, hvad man er kommen forbi undervejs, eller hvad der er passeret. [...]

Den 14. Maj 1915.

Vi var kommen i samme Stilling som sidst. Den ene Dag gik som den anden med at forbedre Skyttegravene og staa Vagt. Jeg gik stadig 3 Gange daglig til Stenbruddet for at hente Mad og Postsager. Ved Hjørnet af Løbegraven, som førte ind til Skyttegravene, blev der hver Dag ophængt en Kundgørelse, og deri kunde man læse en Sejr for hver Dag.

Vore Underofficerer og særlig Feltpræsten havde anbefalet os en meget god Bog, som hver Soldat burde læse, sagde de. Bogen hed: Et Folk i Vaaben og var skrevet af Sven Hedin.

Nu var vi forfærdelig kede af Livet dernede. Alle vore Tanker, Samtaler og Haab drejede sig om Freden, og deri blev vi skuffet hver eneste Dag. Der udover drejede Tanken sig kun om at spise og sove. Desværre var der rundt om i Jordhulerne en Mængde Utøj, som vi ikke kunde sove for om Natten. — De fleste klagede over, at de laa og blev kolossalt dumme. De laa kun dernede og saa de to nøgne Skyttegravsvægge og spiste og sov. Tankerne fik ingen ny Næring, og de blev saa underligt afstumpede. Man kunde ofte gribe sig selv i, at man havde siddet længe aandsfraværende og stirret ud i den tomme, nøgne Jordhule.

Fra Hans Petersen, *Et Aar i Krig*, Odense 1920

Kilde 5: Brev fra Jørgen Friis (1996)

Onsdag d. 20. marts 1918

Min egen kære Inger!

Nu må jeg igen skrive breve, og så skal du med det samme have et brev på dansk, for det går da meget lettere for mig, når jeg må benytte mit eget sprog. Det er så kedeligt, når vi kun må skrive et kort, og det lavede også meget op på os, da det blev bekendtgjort, at vi igen måtte skrive breve.

Ligeledes må der også sendes små pakker, det var også forbudt i 8 dage. Jeg kan forstå af dit brev, at din mor må være alvorlig syg, men jeg vil da håbe, at hun bliver rask igen.

Jeg har nu været borte i så lang tid, så jeg er nær ved at blive fremmed for hele familien. Jeg tænker tit på, at det er næsten det samme som at være død, men det er det jo da ikke, for vi kan da skrive til hinanden. Det er vel ellers noget sært tøjeri, jeg her fik blandet sammen. Men vist er det, at man i denne tid helt andet

Da 36 årige Jørgen Jensen Friis i 1915 blev indkaldt som tysk soldat påbegyndte han og hustruen, Inger, en 3 år lang korrespondance om, hvordan Jørgen bedst holdt sig ude af farezonen og Ingers arbejde med at drive gården i Fjelstrup videre.

at bestille end at passe mine to æsler. Og det arbejde er jeg også meget glad ved af den grund, at jeg ellers havde været i kompagniet, og der vil det nok komme til at gå hårdt til i den nærmeste fremtid. Du læser måske om det i bladene, før du læser dette brev. Vi er her nogle af de ældste fra hver bataljon et stykke bagved fronten og altså udenfor fare. Du skal altså ikke være urolig for, hvordan det går mig, når du læser om begivenhederne fra vestfronten...

Fra Annette Østergaard Schultz: *Mellem Fjelstrup og Fronten. Inger og Jørgen Friis breve 1915-1918*, Aabenraa 1996

Kilde 6: Brev fra Mikael Steffensen (1918)

*Mikael Steffensen
fra Styding gjorde
krigstjeneste i
Reserveinfanterire-
giment 84 (RIR84).
I august 1917 lå han
syg ved Flandern.*

Flandern, den 5. august 1917.

Kære Venner!

Det er Søndag, rigtig Søndag med Sol og Varme og Stilhed, Stilhed ved Fronten. Et mægtigt Uvejr med Regn har raset i mange Dage, sammen med den engelske Offensiv, nu er begge Dele stilnet af, og Stilheden gør godt, og Solskinnet gør godt.

Jeg har ikke været ved Fronten den sidste Uges Tid. Jeg har været syg, febersyg, med høj Feber. Det er en epidemisk Sygdom af tyfoid Natur, som hærger Tropperne her, der har hjemsøgt ogsaa mig. Men i Dag er jeg bedre. Jeg kan sidde oppe og jeg kan begynde at spise. En behagelig Mathed ligger over mig, som giver Legemet Hvile og den trætte Tanke Ro. Tanken dvæler nu saa stille hjemme hos Jer, og saa er den jo i godt og kært Selskab. Tak, mine Venner, for Jert kære Brev, og Tak for Æggene, de kom hertil i Gaar, og de var hele alle seks. I er blot alt for gode. Nu er de saa kærkomne, nu, da jeg skal samle Kræfter. Snart skal jeg ud til Fronten igen, og da har man alle Kræfter behov.

Det har været slemt for de stakkels Kammerater. Vejret var saa utaaleligt slemt. Hullerne, de laa i, fyldtes helt med Vand, selv om de tømtes hver Nat. Men værre var den engelske Trommeild. Infanteriangrebene var ikke saa stærke ved vort Regiment, og Linjen er holdt fuldstændig. Tabene er heller ikke saa forfærdelig store, som man maatte frygte for efter den voldsomme Beskydning.

Ja, jeg undrer mig over, at I faar Arbejdet gjort derhjemme, men kan det gaa i Længden? Intensiv Drift kan der jo ikke være Tale om, og der vil opstaa Mangler — sikkert. I hvert Fald har jeg set flere Steder, at Markernes Urenhed tager til paa mange Gaarde, Udbyttet forringes for hvert Aar, ogsaa selv ved gode Vejrforhold.

Du gjorde mig saa glad ved at fortælle, at der ventede mig et Arbejde ogsaa hos Jer, du kan tro, jeg længes efter at komme hjem til det. Hvem der dog kunde arbejde med noget virkeligt godt og sundt, for Krigerhaandværket er ikke noget for mig.

Engang vil Arbejdets Time komme, for mange, men for hvem? Nej, jeg vil ikke se sort paa det, jeg vil haabe, at det snart gaar mod Enden, at vi snart kommer hjem.

Hold ud, hold ud, hvisker det til mig, hold ud og styrk dig ved Bøn og Samliv med Gud. Som nu i Dag, da alting er saa friskt og dejligt efter Regnen, da jeg føler Kræfterne vende tilbage igen, saa der ligesom gaar en Forryngelse gennem

min Krop og min Sjæl, da kan jeg føle Glæde, ung Livsglæde, trods alt det mørke bagved, og alt det mørke, der truer forude. Der er endnu saa meget at haabe paa, endnu saa meget at længes efter, især derhjemme, hos Jer, I kære, trofaste Venner, at jeg ikke har Lov til at sænke Hovedet eller lade Modet synke. Og først og fremmest, den gamle Gud lever endnu, og han er saa god og elsker os Mennesker akkurat saa højt, som da han sendte sin Søn til Slægtens Frelse. Ja, han elsker os endnu mere gennem denne Søn. Og hvem der har følt en Straale af denne Kærlighed varme Sjælen, han har endnu noget at leve for, og har intet at frygte af Døden.

Jeg ser i Tanken mit Fædreland. Ser de travle Høstfolk arbejde paa Høstmarken, ser det badet i Sol, som jeg saa det saa ofte. ...

Gid vi snart maatte faa Lov til at hjælpe Jer, derom vil vi alle bede, inderligt og i Sandhed.

Kærlige Hilsner til Jer alle tre fra Eders taknemmelige Mikael.

Fra Mikael Steffensen, Sønderjyden Mikael Steffensen ved Valdemar Rørdam, København 1918

Kilde 7: Thyge Thygesens dagbog (2009)

Thyge Thygesen var landmandssøn fra Stepping og blev indkaldt sidst i december 1914.

I foråret 1915 kom han til fronten og blev tildelt Reserve-Infanterie-Regiment Nr. 36, der i efteråret 1915 blev indsat i Champagne.

d. 6. 12.

Igen stærk Virksomhed af Artilleriet. Den svære »Max« har sat os i en slemme Spænding, da den skød en halv Snes Skud herhen i umiddelbar Nærhed – men alle »Blindgængere.« – Vi var i højeste Alarmberedskab. Kl. 12 skulde der begynde en Kanonade og Kl. 5 skulde der stormes – alt længere til højre for os. 75erne, som slutter til os, skulde storme med. Det blev ikke til noget – måske fordi Vinden var imod, så Gasangreb kunde ikke lade sig gøre.

d. 7. 12.

Igen Alarm. Sidste Nat var der en meget stærk Kanonade til højre for os. I Formid. Kl. 10½ begyndte vore svære så småt at suse histover. Kl. 12 blev det livligere og fra 2½-5 var det en stærk Kanonade herfra og længere til højre. Kl. 5 begyndte Franskm. en Trommeild til venstre herfor. Nu Kl. 6 begynder det at blive roligere. – Det har også været et frygteligt Drønen, herude i Dækningen lyder det som om man sad i en Tønde. Kalkstenen er en god Leder for Lyden – vi er helt øre i Hovedet. Miner har de smidt hele Dagen.

d. 8. 12.

Stormen er lykkedes, nu i Morges har Franskm. gjort 3 Modangreb med Håndgranater, men er blevne afviste. Hele Natten var meget urolig. Franskm. beskød vor Løbegrav her, næsten hvert andet Minut et Skud eller 2. – I Dag temmelig rolig – kun nu Kl. 4 begyndte vort Artilleri et frygtelig Bombardement, særlig svære, måske en Times Tid, men så til sidst skal jeg love for svarede de franske Feldbatterier som ellers havde været roligere. Løbegraven her og »Hangstellungen« blev godt overdængede.

d. 9. 12.

Natten meget rolig. Pludselig i Morgenstunden begyndte Franskm. en voldsom Artilleriild imod Stillingen og Løbegraven, men fik straks Svar på Tiltale af vort.

Efter Sigende greb de an, men måtte atter tilbage. Dagen over var nogenlunde rolig. Men nu pludselig ved 6 Tiden, da alle »Essenholerne« lige var gået ned, begyndte atter en voldsom Trommeild samt Maskingevær- og Infanteriild. Det varede omtrent $\frac{3}{4}$ Time. Løbegraven stod under voldsom Ild. Vi kan takke Gud for hans nådige Beskærmelse, her ved Dækningen slog flere ned, mange Blindgængere, ved een ramlede Kalken ned, så vi troede vi var bleven begravede, men, Gud ske lov, Loftet holdt. – De har jo vist atter villet angribe.

d. 10. 12.

Natten var meget rolig. Men om Dagen, særlig i Efterm. har deres Artl. skudt meget, både på de forreste Stillinger og Skråninger. De har fået mere svært Geskys. Nu i Aften Kl. 6 gik det løs akkurat som i går Aften. De greb an ved 75erne, men kom kun til Trådforhindringerne. – Jeg kan atter takke Gud for hans nådige Beskærmelse. Jeg var nede ved Pumpen, da der ca. 20-25 Skridt bag mig slog en meget svær Granat ned, uden såmeget som at skade mig – kun Jord og skidt regnede ned over Hovedet på mig. Da vort svære Artl. skød meget samtidig har jeg ikke hørt den komme.

Fra Nørregård, Martin Bo & Jonas Thygesen, *Kun legetøj i deres hænder*, Aabenraa 2009

Kilde 8: I.J.I. Bergholts møde med russerne (1969)

I.J.I. Bergholt blev en erfaren frontsoldat med mange kampe i baggagen fra både Øst- og Vestfronten. I følgende uddrag fra Bergholts erindringer ser han tilbage på sin tid på Østfronten, hvor han var fra juni 1916 til maj 1917 og blev uddannet til maskingeværskytte.

Vi lå et sted, hvor skyttegraven på et par hundrede meters længde gik igennem en dal. Efter flere dages regnvejr skulle jeg en morgen hente vand til kaffekogning fra en kilde et stykke borte. Jeg gik i vand omtrent til knæene for at hente vand, og da det komiske heri gik op for mig, kunne jeg ikke lade være med at grine ad livets mange mærkværdige pudsigheder.

Ovre ved russerne, hvis skyttegrav lå endnu lavere end vor, må det have været helt galt. En dag begyndte de at stikke op af graven, og da vi ikke skød på dem, varede det ikke længe, før de kom helt frem. De var vel en 5-600 meter fra os. En forvoren fyr, der hed Anton, greb sin feltflaske med rom i og gik over mod russerne. Vi var spændt på, hvordan det ville gå. Da russerne så den ensomme vandrer, skilte der sig også et par stykker ud fra dem, og Anton og russerne mødtes på »midten«. Anton serverede rom og fik til gengæld tobak hos russerne.

Det blev selvfølgelig ikke det eneste møde; de følgende dage var der en livlig trafik, men kun til »midten«. Blandt russerne var der én, der kunne tale tysk, og der blev aftalt visse signaler til brug, når der var ugler i mosen. Det kunne jo ikke undgås, at ledelsen fik nys om episoden, og det blev omgående forbudt at søge samkvem med fjenden. Møder på »midten« måtte aflyses, men der gik endnu nogle dage, hvor der var »fred i dalen«. Der blev ikke vekslet skud, kun artilleriet »gøede« lidt fra begge sider. Når vi havde ærinde bag ude, benyttede vi ikke mere løbegraven, men gik »over land«. Men hvor længe var Adam i paradiset?

En dag var det atter min tur til at hente vand, og jeg benyttede selvfølgelig genvejen »over land«. Jeg havde den dag »tynd mave« og trængte egentlig til at gå på latrinen; men da jeg på min vej skulle igennem et tæt egekrat, ca. 100 meter borte, besluttede jeg at udsætte mit »ærinde«, til jeg nåede krattet. Jeg var nået knap

halvvejen, så suste de russiske MG-kugler mig om ørene. De slog ned i jorden til alle sider, og jeg må sige, at den russiske skytte havde mig på kornet. Dog svigtede heldet mig ikke, jeg sprang som en hjort og nåede krattet i god behold. Men anstrengelsen havde været for meget for min dårlige mave. Mine bukser var ikke så pæne mere - indvendig.

Fra I.J.I. Bergholt, *Pligtens vej*, Aabenraa 1969

Kapitel 2: Krigsneuroserne – et internationalt perspektiv

Når man tænker på alle de dehumaniserende forfærdeligheder, 1. Verdenskrig bød på, kan det være svært at forstå, hvordan soldaterne kunne holde til at være en del af det hele i flere måneder og endda år ad gangen. Og det kunne mange – ja, flere hundredtusinder – heller ikke. Den moderne, industrielle krigsførelse bragte ikke kun en helt ny grad af død og ødelæggelse med sig. Den fremkaldte også psykiske sammenbrud på en måde og i et omfang, man aldrig havde set før. Noget, der sidenhen er blevet en central del af erindringen om krigen.

I denne del af forløbet skal vi dykke ned i den forvirring og polemik, der omgav de psykiske krigsskader i udlandet både under og efter krigen – og som også gav genklang i Danmark efter Genforeningen. Selvom problemet berørte alle de stridende kræfter, var der alle steder forskellige reaktioner på det. For at skabe et billede af dette, får du her et indblik i den britiske og tyske erfaring med krigens psykiske følger samt i de behandlingsformer, der blev taget i brug rundt om i Europa. Men turen starter endnu længere tilbage.

Krigsneuroserne – kort fortalt

I vinteren 1914 kunne læger over hele Europa se rådvilde og desillusionerede til, mens ukampdygtige soldater præsenterede en bred palet af mystiske symptomer som blindhed, stumhed, lammelser i alle dele af kroppen og ukontrollabel gråd, rysten og opkast. Der gik dog ikke længe før lægerne tog kampen op om at definere og forklare tilstandene, der fik et væld af betegnelser, men kendes som 'krigsneuroser' i samlet, upræcis form. Der opstod på intet tidspunkt enighed om årsagen til soldaternes sammenbrud, men de fleste læger og højtstående officerer betragtede ofrene som simulanter, der blot søgte en nem vej ud af krigen.

Der var heller ikke altid den store forståelse fra samfundets side. De mange krigsneurotikere var en stor belastning for de krigsførende landes evne til at reintegrere og behandle deres mange hundredtusinder krigsinvalider, og det var svært at få understøttelse for psykiske krigsskader. Det var slet ikke muligt i Frankrig og fra 1926 heller ikke i Tyskland. Men mange af ofrene var plejekrævende for livet, og nye tilfælde forekom stadig årtier efter krigen – også i Danmark.

»Nervøsitetens århundrede«

For at forstå modtagelsen og udtrykket af soldaternes sammenbrud er det nemlig nødvendigt først at vende blikket mod den sidste halvdel af 1800-tallet, også kaldet »nervøsitetens århundrede«. Nervøsitet – eller det »at have nerver« – var på tærsklen til det 20. århundrede blevet en form for mental grundtilstand i den vestlige verden i takt med storbyens fremkomst. En grundtilstand, hvis udtryk læger sloges om at afgrænse og definere med en række diffuse neurosetyper, der igen blev grebet ud efter i stor stil, da soldaterne begyndte at bryde sammen ved fronterne i 1. Verdenskrig.

Neurose betyder oprindeligt »nervelidelse« og stammer fra neurologien. I løbet af 1800-tallet blev det til et psykiatrisk begreb, og efterhånden begyndte læger også at skelne mellem »organiske« og »funktionelle« neuroser. De organiske neuroser mente man havde en fysisk, påviselig årsag – altså konkrete forandringer i hjernen og nervesystemet. Det kunne man derimod ikke finde belæg for ved de funktionelle neuroser. Netop denne forskel på det påviselige og ikke-påviselige ved psykiske lidelser skulle – som du vil læse mere om senere – få fornyet aktualitet under 1. Verdenskrig.

I Danmark var man også plaget af en nervøs epidemi sidst i 1800-tallet. Danske forfattere og videnskabsfolk skrev om, hvordan det forjagede og larmende storbyliv med dets mange sanseindtryk førte til en overanstrengelse af menneskets nerver. Problemet var – mente man – at mennesket fra naturens hånd var indstillet på mere rolige, landlige omgivelser. Derfor rummede en diagnose som neurasteni, som kom fra USA og

Charles S. Myers (1873-1946), engelsk læge, psykolog og førende forsker i granatchok.

Lægerne så forbløffede og rådvilde til, da de første soldater kom retur fra fronten med kraftige rystelser, voldsomme tics og talebesvær. Der gik dog ikke længe før lægerne på begge sider af skyttegravene tog kampen op om at forklare tilstandene, der fik et væld af betegnelser, men blev kendt som »krigsneuroser« i samlet form. Det mest kendte udtryk er det britiske »granatchok«, som Charles S. Myers var den første til at beskrive videnskabeligt i 1915. (LSE Library)

betød »nervesvækkelse«, en stor portion civilisationskritik. Neurasteni, der var blandt neurosens kerneyper, vandt stort indpas hos de danske læger som klinisk betegnelse for nervøsitet. Men der var bred uenighed om sygdommens karakter.

Det samme kan siges om diagnoser som »hysteri« og »traumatisk neurose«, der også dækkede over en masse forskellige symptomer inden for neurosernes område. Da psykiateren August Wimmer i 1905 krævede, at der blev oprettet nervesanatorier i Danmark til behandling af de mange nervøse, så de blev afskærmet fra de sindssyge, var målgruppen i høj grad patienter med netop neurasteni, hysteri og traumatisk neurose. De skal nu kort beskrives – så hold tungen lige i munden.

Skraldespandsdiagnoser

Der var vidt forskellige opfattelser af, hvad neurasteni, hysteri og traumatisk neurose egentlig hver især var for sygdomme. Symptomerne var meget uklare, og der var et stort overlap mellem symptombeskrivelserne – og det blev også beklaget i samtiden.

Neurolog H.J. Schou beskrev, hvordan brugen af de forskellige neuroser i praksis var styret af »de forskellige overlægers temperament og teorier«. Men man kan godt finde nogle enkelte, grundlæggende forskelligheder, om ikke andet på et teoretisk niveau.

Hysteri var nært knyttet til kvinders seksualitet og kom typisk til udtryk ved voldsomme anfald af kramper, lammelser, vredesudbrud el.lign. Hysteri var også noget, man forbandt med en særlig negativ

og sygelig adfærd. Hysterikere blev derfor ofte beskrevet som uberegnelige, upålidelige, grænseoverskridende o.lign.

Neurasteni adskilte sig mest fra hysteri ved i højere grad at ramme mænd. Derudover kom neurasteni ikke ligeså voldsomt til udtryk. Her var symptomerne nærmere hovedpine, koncentrationsbesvær, træthed, slaphed, søvnløshed osv. Der var dog ifølge nervelæge Knud Pontoppidan i 1886 tale om et »pulterkammerbegreb« – det, vi på moderne dansk kalder for en »skraldespandsdiagnose« – og det kunne siges om alle neuroserne.

Heller ikke den traumatiske neurose kan defineres præcist. Særligt i symptombeskrivelsen mindede den meget om neurastenien. Men der var en afgørende forskel i opfattelsen af sygdommenes årsag – det, der i lægesprog hedder »ætiologi«. Hvor neurasteni ikke havde rod i nogen specifik årsag, ud over et sårbart nervesystem, blev traumatisk neurose fremkaldt af et traume. Den traumatiske neurose blev derfor brugt til at betegne følgetilstande efter arbejdsulykker, voldsomme hændelser o.lign. og var genstand for spørgsmål om ulykkesforsikring og -pension i både ind- og udland i årene frem mod krigen.

»Granatchok« – Storbritannien

Modsat neurasteni, hysteri og traumatisk neurose, der alle var gamle diagnoser, da krigen brød ud, og som blev taget i brug på tværs af skyttegravene, var det britiske »granatchok« (eng.: shell shock) et nyt og helt specielt udtryk. Allerede under krigen bevægede det sig som det eneste af krigens mange psykiatriske termer fra den militære og medicinske diskurs over i den offentlige sprogbrug. Det blev en kulturel metafor for den ødelæggende virkning, krigen fik. Ikke blot soldaterne, men hele samfundet havde fået granatchok, sagde man. Begrebet er det, mange husker 1. Verdenskrig for. Ja, historiker R. Cooter mener ligefrem, at krigen er blevet reduceret til »the war of shell shock«.

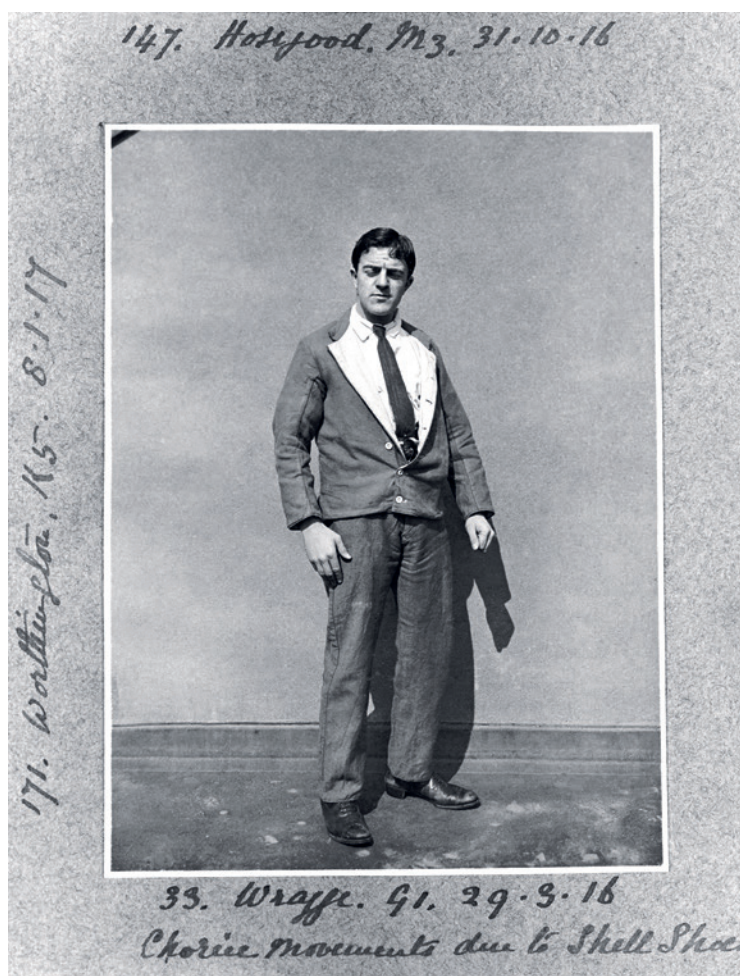
Udtrykket optrådte første gang i februar 1915, da den engelske læge C.S. Myers (1873-1946), der var blandt de første medicinere til at interessere sig for de nye krigsskader, publicerede en artikel om emnet i lægefagtidsskriftet *The Lancet*. Artiklens forsigtige konklusion var, at de symptomer, man observerede hos frontsoldaterne, var meget lig de træk, man kendte fra den kvindelige hysteri – en voldsom fysisk reaktion på en mental tilstand. Årsagen var, formentlig, lufttrykket fra høj-eksplosive granater, der forstyrrede sanseapparaterne. Hvorvidt der egentlig lå en fysisk eller psykisk forklaring bag – eller måske en blanding af begge dele – var fortsat uvist. Men begrebet gled hurtigt ud af Myers' hænder og blev genstand for en omfattende medicinsk diskussion. Ikke bare specialister imellem, men også inden for enkelte specialister som Myers' arbejde.

På den ene side stod de, der mente, at granatchokket måtte skyldes fysiske skader på nervesystemet, og på den anden side de, der mente, at tilstanden var af ren

emo-tionel og psykisk karakter. Andre igen placerede sig et sted midt i mellem. Selv inden for samme »lejr« var der forskellige forestillinger. Blandt talsmændene for en psykisk forklaring var der bl.a. de, der ikke så krigens rædsler som problemet så meget som en medfødt mangel på karakter og styrke hos en »moralsk invalid«. Det mest udbredte syn blandt lægerne krigen igennem var dog, at en soldat med en fysisk skade var den eneste »true casualty of war«.

Idéen om en psykisk forklaring var ikke kun svær at acceptere for læger, der var flasket op med en idé om, at alle lidelser havde en fysisk, observerbar forklaring. Det var også svært for hærledelsen. Den militære kultur dikterede nemlig, at enten var man sindssyg og hørte hjemme på en anstalt, eller også var man simulant og fortjente at blive skudt. Nu var der pludselig antydninger af en form for svært håndgribelig mellemting: en krigsskade, man ikke kunne se. Var granatchokket virkelig et legitimt mærkat til soldater med ødelagte »nerver«? Eller var det blot et påskud for feje soldater til at komme væk fra fronten? Da soldater,

En engelsk soldat med kroniske rystelser og gangbesvær på grund af granatchok på King George Military Hospital i 1916. Mange af ofre var plejekrævende for resten af livet, og nye tilfælde forekom stadig efter krigens afslutning – også i Danmark i flere år efter Genforeningen. (Wellcome Library, London)

der slet ikke havde været i nærheden af fronten, begyndte at bryde sammen, vandt den psykiske forklaring terræn og delvis, nødtvunget accept i militæret. Den tilbød trods alt muligheden for at hive soldaten tilbage i geledderne efter behandling.

Da antallet af tilfælde eksploderede i 1916, blev det afgørende at få styr på situationen og sat en prop i udslippet for at bevare hærens sammenhængskraft. Der blev indført et system til at klassificere granatchok, hvori der blev skelnet mellem »effects of explosion (wound)«, når en soldat var blevet ukampdygtig, men ikke synligt såret af et granatnedslag, og »nervousness«, som beskrev forskellige angsttilstande. De tilfælde, der ikke var forårsaget af direkte fjendtlig aktivitet, fik også frataget retten til pension.

Det viste sig dog mere end vanskeligt for militærlæger at vurdere, hvornår der var tale om det ene eller det andet, når ikke soldaten kunne fremvise fysiske skader. Billedet blev yderligere kompliceret af, at de symptomer, man mente var opstået som følger af høreskader eller skader i hjernen, var mere eller mindre identiske med de symptomer, der sås i forbindelse med sammenbrud pga. angst.

I 1917 tog de britiske myndigheder derfor yderligere affære ved helt at forbyde »granatchok«-betegnelsen. I stedet blev »N.Y.D.N.« (Not Yet Diagnosed, Nervous?) indført til midlertidig brug i den såkaldte »forward psychiatry«, der var blevet iværksat i vinteren 1916 til behandling af akutte tilfælde nær fronten. Så kunne

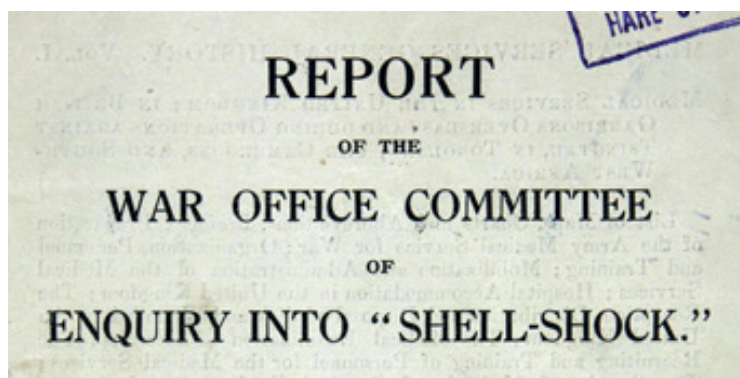
situationen afventes og soldaten re-diagnosticeres som tilstanden udviklede sig. I 1917 var »granatchok« dog for længst blevet folkemunde, og det lykkedes hverken at komme til afklaring omkring granatchokkets medicinske, militære eller politiske aspekter.

Af den årsag blev der i 1920 nedsat en kommission til at granske i fænomenet. Resultatet, *Report of the War Office Committee of Enquiry into »Shell-Shock«* fra 1922, svær-

mede i ambivalente og tvetydige vendinger omkring videnskabelige og moralske begreber og tog ikke entydigt stilling til, hvorvidt det havde været berettiget at henrette 346 soldater fra Den britiske hær som kujoner og desertører under krigen, af hvem flere formentlig havde lidt af granatchok. Disse soldater modtog først en posthum benådning af den britiske regering i 2006, efter mange års pres fra efterkommere.

Fra traumatisk neurose til hysteri – Tyskland

På tysk side måtte man også tidligt i krigen erkende, at stillingskrigen fremkaldte hysterilignende anfald blandt tropperne. Hysteri var, som i England, traditionelt en kvindesygdom og et tabu blandt mænd. Men størstedelen af de tyske læger var alligevel overbevist om, at der faktisk var tale om hysteri. Dette vakte bestyrtelse hos den tyske neurolog Max Nonne (1861-1959), der på et militærhospital i Hamborg udbrød: »So etwas kommt nur bei den Franzosen vor, in Deutschland gibt es keine hysterie der Männer.« Det var altså ikke en passende diagnose for en tysk soldat. Men hvad Nonne ikke var klar over var, at mandligt hysteri for længst var blevet et accepteret fænomen i tysk medicin, da krigen brød ud.

Forsiden på *Report of the War Office Committee of Enquiry into »Shell-Shock«* fra 1922. Rapporten cyklede rundt i gråzonerne mellem simulation, fejhed og psykiske lidelser og konkluderede bl.a., at dødsstraf for fejhed var på sin plads, samtidig med, at det blev anerkendt, at fejhed »kunne være uden for den enkeltes kontrol«.

Neurologen Hermann J. Oppenheim (1858- 1919) stod i centrum af den tyske »traumedeбат«, der udspillede sig under og efter krigen. Han så både sig selv og sine teorier om den traumatiske neurose blive kørt gradvist længere og længere ud på et sidespor, og han døde efter sigende som en bitter mand i 1919. (Wikimedia Commons)

Dette var en konsekvens af den såkaldte »traumedeбат«, der var begyndt under Tysklands højindustrialisering i 1880'erne og sluttede med den endelige, officielle afskaffelse af diagnosen traumatisk neurose i 1926. I centrum af debatten stod den tyske neurolog H. Oppenheim (1858-1919), der med den traumatiske neurose havde etableret en direkte forbindelse mellem psykiske chok ved fabriks- og jernbaneulykker og posttraumatiske nerverelidelser blandt mandlige arbejdere. På den måde blev diagnosens årsag, eller ætiologi, altså som bekendt forbundet med traumet. I 1889 blev den traumatiske neurose officielt anerkendt som erstatningsberettiget arbejdsskade i en af flere velfærdslove, søsat til forhindring af social uro i Tyskland.

Illustration: Neurologen Hermann J. Oppenheim (1858-1919) stod i centrum af den tyske »traumedeбат«, der udspillede sig under og efter krigen. Han så både sig selv og sine teorier om den traumatiske neurose blive kørt gradvist længere og længere ud på et sidespor, og han døde efter sigende som en bitter mand i 1919.

Dette vakte fra starten stor skepsis blandt den tyske lægestand, både af videnskabelige, men også økonomiske og sociale grunde. Man mente at have skabt grobund for en epidemi af »renteneurose« blandt arbejderklassen. Renteneurose var en tysk uofficiel diagnose, der betegnede hysteriske symptomer, som angiveligt var fremkaldt af et ønske om understøttelse, f.eks. invalidepension. Udtrykket blev også taget op af de danske læger i begyndelsen af det 20. århundrede.

Oppenheims modstandere så i stedet mod idéer som den franske neurolog Jean-Martin Charcots (1825-1859) »traumatiske hysteri«. Her var den traumatiske hændelse bare en »agent provocateur«, der udløste en hysterisk tilstand, individet på forhånd var disponeret for. Hysterien tilbød derfor et uimodståeligt alternativ til den traumatiske neurose, fordi den fratog traumepatientens ret til pension og presede ham tilbage til arbejdet. Udbredelsen af hysteri gik altså gradvist fra at være et spørgsmål om køn til at være et spørgsmål om social klasse i årene frem mod krigen, og det skulle få stor betydning for de tyske krigsneurotikere.

Med endnu mere på spil, både politisk og økonomisk, genopstod »traumedeбатten« med fornyet intensitet under krigen. Oppenheim så sin forklaringsmodel blive bekræftet på ny i en gigantisk skala, men da den legitimerede de mange sammenbrud og oven i købet garanterede offeret en militærpension, blev den traumatiske neurose i stigende grad betragtet som den rene gift for krigsindsatsen.

Debatten fortsatte ind i Weimar-æraens såkaldte »pensionskrig«, hvor konservative psykiatere systematisk lokaliserede årsagen til de traumatiserede soldaters tilstand i en medfødt svaghed og et kraftigt ønske om pension. På den måde faldt det finansielle ansvar i stedet på den hysteriske soldat – selve symbolet på Tysklands bitre nederlag. Spørgsmål om psykiske krigsinvaliders ret til pension gav altså ikke alene anledning til stridigheder om ægtheden og karakteren af den enkeltes traumer, men også konkurrerende fortællinger om selve krigen og dens traumatiserende virkning.

Behandlingsformer – en europæisk kontekst

1. Verdenskrigs krigspsykiatri blev ikke praktiseret af afgrænsede nationale ekspertfællesskaber. Der var ikke én engelsk eller én fransk model. I Østrig var elektrochok eksempelvis den foretrukne kur på hospitaler i Wien, mens man hovedsageligt forsøgte sig med ro, varme bade og diæter på plejeanstalter i Graz nær Isonzofronten. I alle krigsførende lande og hære blev der dermed afprøvet og anvendt forskellige terapeutiske tilgange afhængig af behandlingssted, medicinsk tradition, den enkelte læges tilbøjeligheder mm. De lettere tilfælde med forbigående symptomer blev dog som regel behandlet i nærheden af fronten, mens de sværere tilfælde sendtes på hospitaler, »nervestationer« o.lign.

På disse steder søgte man generelt at genrejse soldatens tabte vilje og pligtfølelse med skræk og smerte og gennem *disciplinære metoder* som iskolde bade, brændende cigaretter, isolation o.lign. at gøre livet som syg mere uudholdeligt end livet ved fronten – hvilket resulterede i flere dødsfald. Ifølge den østrigske nerve-læge og psykoanalysens fader, Sigmund Freud (1856-1939), var neurosen en ubevidst flugt *ind* i sygdom, *væk* fra en utålelig eller ødelæggende situation – i dette tilfælde skabt af soldatens frygt for at blive slået ihjel og hans ubehag over at blive kommanderet til at slå andre ihjel. Denne opfattelse af krigsneurosernes bagvedliggende årsag – uden dog at skelne mellem bevidste og ubevidste intentioner – førte til de hårdhændede metoder ud fra rationalet, at soldaten skulle tvinges til at flygte tilbage til slagmarken, koste hvad det ville. En terapeutisk procedure, som Freud selv fandt problematisk, idet den ikke sigtede mod en egentlig helbredelse, men blot at gøre soldaten kampklar igen.

Med de *analytiske metoder* antog man i højere grad, at soldatens moralske kompas var intakt, og at netop viljen til at følge pligtens bud under yderst livsfarlige betingelser havde frembragt en midlertidig neurotisk tilstand, som hypnose, samtaleterapi o.lign. formodedes at kunne rette op på. Behandlingen afspejlede altså også det militære hierarki, da de torturlignende metoder – af hvilke flere stammede fra dyredressur – hovedsageligt blev anvendt i behandlingen af menige soldater. Symptombilledet spillede også en rolle, da officerer var mere tilbøjelige til at blive opfattet som neurastheniske. Det var en meget mere ærefuld reaktion end den hysteri, der særligt kom til udtryk hos lavere rangerende tropper.

Mens den psykiske forklaring på soldaternes sammenbrud kun gradvist og delvist vandt indpas hos de britiske myndigheder, blev de franske tilfælde – ligesom de tyske – hurtigt stemplet som hysterikere. De franske læger reagerede ved at føre en indædt »krig mod nerver«, hvor særligt metoderne »torpillage« og »méthode brusque« vandt stor udbredelse. De involverede suggestion med hhv. elektriske stød og isolation. De franske læger forblev til gengæld skeptiske over for hypnose, der blev betragtet som uvidenskabelig. Det var mere populært på tysk side, hvor lægerne udkæmpede deres egen »krig mod hysteri« – primært med forældede, men effektive behandlingsformer fra 1800-tallets psykiatri. De inkluderede også elektriske stød, her i form af den såkaldte »Überumpelungs-methode«. Den gik ud på at genskabe rædslerne og chokkene fra fronten i behandlingsrummet. Selv Freuds psyko-analyse, der hidtil havde været henvist til lægevidenskabens afkroge, blev indlemmet i de tyske forsøg på at få soldaterne returneret til aktiv kristjeneste.

I Storbritannien var man mere køligt indstillet over for Freuds teorier. Men en form for psykoanalyse blev alligevel praktiseret af en mindre gruppe special-

Der var forskel på folk i skyttegravene. Her afhang livet også af, om man var menig eller officer. Officerer var ikke blot fritaget almindelig tjeneste, men havde også en personlig oppasser. Løjtnant Johannes Ankersen, i midten, får serveret kaffe en rolig solskinsdag på Somme-fronten i foråret 1916. Samme sommer indledte Ententen deres store offensiv netop der. En uge inden angrebet blev tyskernes stillinger udsat for intense og uophørlige bombardementer. Ankersen brød sammen i infernoet og blev sendt på rekreation i Bruxelles. Officerer bukkede også under for belastningerne ved fronten i stort antal. Men det militære hierarki kom også til udtryk i behandlingen uden for frontlinjerne. Med officerer forsøgte man sig bl.a. med samtalerapi og hypnose, mens de torturlignende metoder som oftest var forbeholdt de lavere rangerende soldater. Langt de fleste sønderjyder tjente som menige soldater i den tyske hær. (Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig)

læger med forbindelse til den såkaldte »School of Integral Psychology« i London. Behandlingen stod i skarp kontrast til den berygtede »quick cure«, som bød på flere varianter og kombinationer af disciplinære metoder, eller »overtalelseteknikker«, som det hed. Sammenlignet med de øvrige lande var det britiske behandlingssystem langt mere ad-hoc baseret og styret af fysiske, eller organiske, forklaringer på lidelserne.

Der var altså en lang række variabler, der spillede ind i såvel den individuelle som kollektive erfaring med 1. Verdenskrigs psykiske følger. Det er derfor ikke muligt at konkludere noget om modtagelsen af de psykiske krigsinvalidere i en dansk kontekst alene på baggrund af det udenlandske billede. Du vil sikkert kunne genkende nogle af diskussionerne – og det er vigtigt at kende til den bredere kontekst – men også Danmark fik sin egen erfaring med problemet. Og den bliver vi nødt til at se nærmere på for at blive klogere på den.

Litteratur:

Hofer, Hans G., »Was waren 'Kriegsneurosen'?« i Kuprian, Hermann J.W., & Oswald Überegger (red.), *Der Erste Weltkrieg im Alpenraum. Erfahrung, Deutung, Erinnerung*, Innsbruck 2006

Leed, Eric J. *No Man's Land: Combat and Identity in World War I*, New York 1979

Møller, Jes Fabricius, »Nerver« i Due-Nielsen, Carsten (red.), *Festskrift til Inga Floto på 65-års dagen 26. oktober 2002*, København 2002

Møllerhøj, Jette, »Hysteri før Freud: Om konstruktionen af hysteri og hysterikere i 'Nervøsitetens Århundrede'« i *Den jyske historiker*, Nr. 96, 2002

Nissen, Kasper, »Før krigen har der aldrig været noget som helst i vejen med mig« i Tørsleff, Mikkel M., m.fl. (red.) *Sønderjyske Årbøger 2019*

Winter, Jay, »Shell Shock« i Winter, Jay (red.), *Cambridge History of the First World War*, Vol. I, New York 2014

Craiglockhart Hydropathic-bygningen i Edinburgh, Skotland. Stedet fungerede som psykiatrisk hospital og kursted for britiske officerer i årene 1916-1919 og er særligt kendt for at have huset flere af de såkaldte »war poets«, der skrev kritiske digte om krigen og dens rædsler og udgav disse i hospitalets eget blad *The Hydro*. (Wikimedia Commons)

C.S. Myers var den første mediciner, der interesserede sig videnskabeligt for fænomenet granatchok. Han er også jævnlgt krediteret som ophavsmanden til begrebet, hvilket han dog selv afviste. Følgende er et ud-drag fra hans første artikel om emnet, der fremlagde resul-taterne af en under-søgelse af tre sam-menbrudte soldater fra Den britiske hær. Granatchok skulle efterfølgende blive genstand for en stor videnskabelig debat.

**A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF
SHELL SHOCK.**
**BEING AN ACCOUNT OF THREE CASES OF LOSS OF
MEMORY, VISION, SMELL, AND TASTE, ADMITTED
· INTO THE DUCHESS OF WESTMINSTER'S WAR
HOSPITAL, LE TOUQUET.**
By CHARLES S. MYERS, M.D., Sc.D. CAMB.,
CAPTAIN, ROYAL ARMY MEDICAL CORPS.

THE remarkably close similarity of the three cases which are described in this paper is shown in the following synopsis:—

—	Case 1.	Case 2.	Case 3.
Cause... ..	Shells bursting about him when hooked by barbed wire. Preceding period of sleeplessness.	Shell blowing trench in. As in Case 1.	Shell blew him off a wall. ?
Vision	Amblyopia. Reduced visual fields.	„	As in Case 1.
Hearing	Slightly affected for a brief time.	Not affected.	As in Case 2.
Smell	Reduced acuity.	Total anosmia.	Unilateral anosmia and parosmia.
Taste	Almost absent.	Reduced acuity.	As in Case 2.
Other sensations	Not affected.	As in Case 1.	As in Case 1.
Volitional movements	„	„	„

[...] Comment on these cases seems superfluous. They appear to constitute a definite class among others arising from the effects of shell-shock. The shells in question appear to have burst with considerable noise, scattering much dust, but this was not attended by the production of odour. It is therefore difficult to understand why hearing should be (practically) unaffected, and the dissociated »complex« be confined to the senses of sight, smell and taste (and to memory). The close relation of these cases to those of »hysteria« appears fairly certain.

Fra *The Lancet*, Feb. 13, 1915

Kilde 10: Freud om krigsneuroserne (1920 [1955])

Memorandum on the Electrical Treatment of War Neurotics (1920).

There were plenty of patients even in peace-time who, after traumas (that is, after frightening and dangerous experiences such as railway accidents, etc.) exhibited severe disturbances in their mental life and their nervous activity, without physicians having reached an agreed judgement on these states. Some supposed that with such patients it was a question of severe injuries to the nervous system, similar to the haemorrhages and inflammations occurring in non-traumatic illnesses. And when anatomical examination failed to establish such processes, they nevertheless maintained their belief that finer changes in the tissues were the cause of the symptoms observed. They therefore classed these traumatic cases among the organic diseases. Other physicians maintained from the first that these states could only be regarded as functional disturbances, and that the nervous system remained anatomically intact. But medical opinion had long found difficulty in explaining how such severe disturbances of function could occur without any gross injury to the organ.

The war that has recently ended produced and brought under observation an immense number of these traumatic cases [...] Although the war neuroses manifested themselves for the most part as motor disturbances – tremors and paralyses – and although it was plausible to suppose that such a gross impact as that produced by the concussion due to the explosion of a shell nearby or to being buried by fall of earth would lead to gross mechanical effects, observations were nevertheless made which left no doubt as to the psychical nature of the causation of these so-called war neuroses. How could this be disputed when the same symptoms appeared behind the Front as well, far from the horrors of war, or immediately after a return from leave? The physicians were therefore led to regard war neurotics in a similar light to the nervous subjects of peace-time.

What is known as the psycho-analytic school of psychiatry, which was brought into being by me, had taught for the last twenty-five years that the neuroses of peace could be traced back to disturbances of emotional life [...] It was therefore

easy to infer that the immediate cause of all war neuroses was an unconscious inclination in the soldier to withdraw from the demands, dangerous or outrageous to his feelings, made upon him by active service. Fear of losing his life, opposition to the command to kill other people, rebellion against the ruthless suppression of his own personality – these were the most important affective sources on which the inclination to escape from war was nourished. [...] Only the smallest proportion of war neurotics, however, were malingerers; the emotional impulses which rebelled in them against active service and drove them into illness were operative in them without becoming conscious to them. [...]

The insight into the causation of the war neuroses led to a method of treatment which seemed to be well-grounded and also proved highly effective in the first instance. It seemed expedient to treat the neurotic as a malingerer and to disregard the psychological distinction between conscious and

Da 1. Verdenskrig var slut, indkaldtes den østrigske neurolog Sigmund Freud af den helt nye østrigske republik, der var opstået af askerne på Østrig-Ungarns opløsning, til at vidne for en undersøgelseskomite. Komiteen skulle undersøge overgreb og pligtforsømmelser i den nederlagsramte kejserlige hærs rækker, herunder de psykiatriske behandlingsformer, der ifølge flere avisartikler havde grænset til tortur. Freud indleverede sit memorandum til komiteen i februar 1920. I dag findes der kun denne engelske oversættelse fra 1955.

unconscious intentions, although he was known not to be a malingerer. Since his illness served the purpose of withdrawing him from an intolerable situation, the roots of the illness would clearly be undermined if it was made even more intolerable to him than active service. Just as he had fled from the war into illness, means were now adopted which compelled him to flee back from illness into health, that is to say, into fitness for active service. For this purpose, painful electrical treatment was employed, and with success. [...]

This therapeutic procedure, however, bore a stigma from the very first. It did not aim at the patient's recovery, or not in the first instance; it aimed, above all, at restoring his fitness for service. [...] Moreover, the successes of treatment by a strong electric current, which were brilliant to begin with, turned out afterwards not to be lasting. A patient who, having been restored to health by it, was sent back to the Front, could repeat the business afresh and have a relapse, by means of which he at least gained time and escaped the danger which was at the moment the immediate one. [...] The strength of current, as well as the severity of the rest of the treatment, were increased to an unbearable point in order to deprive war neurotics of the advantage they gained from their illness. The fact has never been contradicted that in German hospitals there were deaths at that time during treatment and suicides as a result of it. I am quite unable to say, however, whether the Vienna Clinics, too, passed through this phase of therapy. [...]

Vienna, 23.2.20

Fra *The Complete Works of Sigmund Freud*, Vol. XVIII, London 1960

Kilde 11: Report of the War Office Committee of Enquiry into «Shell-Shock» (1922)

Ligesom i Østrig blev der i 1920 nedsat en komite i England til at granske de mange psykiske tilfælde blandt tropperne under krigen. Der havde været stor tumult omkring begrebet granatchok, både i politisk, militær og medicinsk henseende. Følgende uddrag stammer fra komiteens endelige rapport, der skulle redde trådene ud og kortlægge fænomenet en gang for alle.

Definition of term «Shell-Shock.»

At our first meeting we decided that for the purposes of the enquiry we would treat «Shell-shock» as falling under the following heads:

- 1) (a) Commotional disturbance;
(b) and/or Emotional disturbance
- 2) Mental disorders.

It will be convenient to state in general terms the reasons why the Committee unanimously agreed to work on this basis.

Use and Abuse of the Term.

We were charged with the duty of collating the expert knowledge derived by the Service medical authorities and the medical profession from the experience of the war, with a view to recording for future use the ascertained facts as to the origin, nature, and remedial treatment of «shell-shock.» For this purpose we had to decide what «shell-shock» is and what it is not. Without going too deeply into the history of the origin of the term, we conclude that it was born of the necessity for finding at the moment some designation thought to be suitable for the number of cases of functional nervous incapacity which were continually occurring among the fighting units. Undoubtedly «shell-shock» signified in the popular mind that the patient had been exposed of projectiles. Had this explanation of the various conditions held good, no fundamental fault could have been found with the term. But with the extension of voluntary enlistment, and afterwards the intro-

duction of conscription, it was discovered that nervous disorders, neurosis and hysteria, were becoming astoundingly numerous from causes other than shock caused by the bursting of high explosives. It was observed in fact that these conditions were perpetually occurring although the patient had not suffered from commotional disturbance of the nervous system caused by bursting shells. It even became apparent that the numerous cases of »shell-shock« were coming under the notice of the medical authorities where the evidence indicated that the patients had not even been within hearing of a shell-burst. [...]

The Committee recognised therefore, from the outset of the inquiry that the term »shell-shock« was wholly misleading, but unfortunately its use had been established and the harm was already done. The alliteration and dramatic significance of the term had caught the public imagination, and thenceforward there was no escape from its use. [...]

COWARDICE AND SHELL-SHOCK

Cowardice is a military crime for which the death penalty may be exacted. Some witnesses declined to define it and others did so with reservation.

Major Dowson, a barrister of considerable court-martial experience said: »Cowardice is showing signs of fear in the face of the enemy.« Such a definition is not helpful to the medical officer who may be called on to decide between cowardice and »shell-shock.«

Cowardice, if regarded as a lack of or failure to show requisite courage, renders discussion more feasible and assists us in comprehending how the brave after much stress may temporarily fail to show their wonted courage without deserving to be called by an opprobrious term.

Fear is the chief factor in both cowardice and emotional »shell-shock« and it was for this reason that cowardice in the military sense was made a subject of enquiry by the Committee.

Witnesses were agreed that cowardice should be regarded as a military crime to be punished when necessary by death.

Fear is an emotion common to all and evidence was given of very brave men who frankly acknowledged to it. It is obvious then that fear alone does not constitute cowardice. [...]

Prof. Roussy noted the difficulty of distinguishing between cowardice and emotional shell-shock. »Cowardice is lack of self-control of an individual over himself. In the presence of a situation in which there is an element likely to cause fear, any man who can control himself is a courageous man, but he who gives way, runs away or does certain other actions not esteemed worthy is defined as a coward.«

It may then be accepted that neither feeling fear nor manifesting the physical signs of fear – pallor, shaking, tremors, quick pulse do of themselves constitute cowardice though they are more or less essential to it.

If the individual exercises his self-control in facing the danger he is not guilty of cowardice, if, however, being capable of doing so, he will not face the situation, he is then a coward. It is here that difficulty arises in cases of war neuroses for it becomes necessary to decide whether the individual has or has not crossed that indefinite line which divides normal emotional reaction from neurosis with impairment of volitional control. [...]

Our conclusions are:

That the military aspect of cowardice is justified.

That seeming cowardice may be beyond the individual's control.

That experienced and specialised medical opinion is required to decide in possible cases of war neurosis of doubtful character.

That a man who has already proved his courage should receive special consideration in case of subsequent lapse.

Fra Wellcome Library

Kilde 12: Wilfred Owen, »Mental Cases« (1917)

Wilfred Owen (1893-1918) var en engelsk soldat og en af de mest berømte krigsdigtere. I sine digte skildrede han krigens rædsler og ødelæggende virkning, stærkt inspireret af hans mentor, digteren Siegfried Sassoon. De to mødtes på et psykiatrisk hospital i 1917. Owen blev dræbt d. 4. november 1918, en uge før våbenhvilen.

Who are these? Why sit they here in twilight?
Wherefore rock they, purgatorial shadows,
Drooping tongues from jaws that slob their relish,
Baring teeth that leer like skulls' tongues wicked?
Stroke on stroke of pain, — but what slow panic,
Gouged these chasms round their fretted sockets?
Ever from their hair and through their hand palms
Misery swelters. Surely we have perished
Sleeping, and walk hell; but who these hellish?

— These are men whose minds the Dead have ravished.
Memory fingers in their hair of murders,
Multitudinous murders they once witnessed.
Wading sloughs of flesh these helpless wander,
Treading blood from lungs that had loved laughter.
Always they must see these things and hear them,
Batter of guns and shatter of flying muscles,
Carnage incomparable and human squander
Rucked too thick for these men's extrication.

Therefore still their eyeballs shrink tormented
Back into their brains, because on their sense
Sunlight seems a bloodsmear; night comes blood-black;
Dawn breaks open like a wound that bleeds afresh
— Thus their heads wear this hilarious, hideous,
Awful falseness of set-smiling corpses.
— Thus their hands are plucking at each other;
Picking at the rope-knouts of their scourging;
Snatching after us who smote them, brother,
Pawing us who dealt them war and madness.

Kapitel 3:

Tiden der fulgte – reintegration og forsorg i Danmark efter Genforeningen

Da Sønderjylland atter kom på danske hænder i 1920, var landsdelen – ligesom det øvrige Tyskland – udpint og forarmet efter mere end fire års krig, hvor også kvinderne havde lidt. De havde stået tilbage med frygten, længslen og bekymringerne for deres mænd og ikke mindst ansvaret for familien og livets opretholdelse.

Nu var en stor del af den mandlige befolkning enten blevet dræbt eller invalideret, og den sociale nød var stor. De, der var kommet helskindet hjem fra krigen, stod også over for den store udfordring at skulle genfinde pladsen i familien og samfundet. I en tid, hvor krigen dominerede sindene, økonomien var ustabil og arbejdsløsheden høj.

Denne del af forløbet handler om de svære sider af sønderjydernes hjemkomst fra krigen, og om de socialpolitiske overvejelser, der var forbundet med de mange krigsinvalidere og efterladte i landsdelen efter 1920 – en af Genforeningens skyggesider. Formålet er at tegne et klarere billede af, hvem de psykiske krigsinvalidere var, og af det system, der skulle tage hånd om dem.

Genforeningen i 1920: Overblik

Genforeningen af Sønderjylland med Danmark d. 15. juni 1920 blev muliggjort af Tysklands nederlag i 1. Verdenskrig. Den var resultatet af et forløb, der begyndte med våbenhvilen i november 1918. Herefter blev der via »Aabenraa-resolutionen« stillet krav fra de dansksindede slesvigeres politiske organisation, Vælgerforeningen for Nordslesvig, om, at det slesvigske spørgsmål blev løst gennem en folkeafstemning, dvs. på demokratisk vis. Det accepterede de allierede at behandle på den forestående fredskonference i Versailles, hvor afstemningen om det nationale tilhørsforhold i Slesvig endelig blev vedtaget i 1919.

Selve afstemningen foregik i februar 1920 i to zoner. I den nordlige zone 1 var der klart dansk flertal, mens der i zone 2, Mellemslesvig inkl. Flensborg, var klart tysk flertal. Flensborg blev altså – til stor frustration i mange danske kredse – ved med at være tysk. Derfor er der fortsat den dag i dag et dansk mindretal syd for den dansk-tyske grænse.

I forhold til dette forløbs hovedtema er Genforeningen en helt afgørende begivenhed, i det den markerer tidspunktet, hvor den danske stat og det danske samfund første gang blev stillet over for at skulle håndtere krigsveteraner med psykiske krigsskader i et stort omfang – et problem, der nu er 100 år gammelt.

Under krigen lærte kvinder traditionelt mandlige håndværk og overtog dem både i hjemmet og på arbejdsmarkedet. Her er kvinder i Flensborg i færd med at blive oplært i at forsåle fodtøj. (Museum Sønderjylland)

Skyttegravsgenerationen

For de danske sønderjyder var det svært at finde mening i de store tab efter krigen. Med Genforeningen i udsigt blev der godt nok skabt en fortælling om, at ofrene var prisen for Sønderjyllands tilbagevenden til Danmark – et tiltrængt plaster på såret. Men sårene var dybe, krigen allestedsnærværende, og det var svært for den såkaldte skyttegravsgeneration at finde rytmen i tilværelsen igen, herunder at omstille sig til de danske erhvervsforhold og økonomiske kriser.

»Det var svært at komme i gang, og det var endnu værre at komme ind i de gamle livsvaner... De fire års belastning var mere, end de fleste kunde holde til. Jeg må i mit stille sind ofte undres over, så god vor holdning er. Det er meget let at tale overlegent om dette med nerverne, men det skulle folk, der ikke har prøvet at leve mellem håb og frygt i fire år, nødig tale for meget med om«, forklarede krigsdeltager J. Petersen i 1939.

Lærer og krigsdeltager Peter Marcussen (1898-1979) fra Sommersted. Efter krigen opfordrede han i en artikel sine soldaterkammerater til at give hjælp og opmuntring til de, der havde svært ved at leve med deres psykiske mén fra krigen. Han beskrev selv, hvordan krigen kunne lægge beslag på både tanker og arbejdsevne. Sådanne trykte beretninger om livet med krigstraumerne er yderst sjældne. (Folkehjem, Aabenraa)

På samme måde talte P. Marcussen i 1941 på sine soldaterkammeraters vegne, da han beskrev, hvordan hjemkomsten ikke havde udartet sig som forventet. Noget indeni var kommet »i uorden«, så de mere eller mindre var blevet »uskikkede til at leve et normalt borgerligt liv«. Frontsoldaternes oplevelser i skyttegravene havde på forskellig vis præget dem for livet, og mange var plaget af mareridt og psykiske mén. Ifølge I.J.I. Bergholt brændte de sørgelige begivenheder sig sådan ind i sindet, at de aldrig kunne glemmes. Det vidner meget af det efterladte erindringsmateriale om, såsom Johannes Tjørnelunds uudgivne erindringer. Dagen efter at være ankommet til Vestfronten som 18-årig, bevidnede han sin bedste kammerat blive pulveriseret af en granat. »Ja, vi fandt hovedet, det var det eneste«, konstaterede han tæt på sin 90-års fødselsdag.

Krigens traumer blev dog i store træk tiet ihjel og fortrængt. Det var ganske enkelt ikke noget, man talte om. *»Når man har trådt på sine døde kammerater for at komme op af en skyttegrav, så har man ikke lyst til at fortælle om det«,* forklarede P.

Johansen sine efterkommere sent i tilværelsen. De havde undret sig over aldrig at have hørt om krigen. Flere fandt det helt umuligt at tale om de voldsomme oplevelser, specielt om egne voldshandlinger og drab. Men det betød ikke, at bearbejdningen af traumerne gik ubemærket hen. Pårørende har i stedet fortalt om et tabu, en elefant i rummet, der ligesom bare var der.

Præcist hvor mange, der har døjet med psykiske problemer efter krigen, ved vi ikke. De fleste fandt en måde at leve med dem på, bl.a. ved at søge støtte hos andre overlevende i veteranforeningen DSK (Foreningen af Dansksindede Sønderjydske Krigsdeltagere), der kan sammenlignes med nutidens veterancentre. Her kunne de i en tid før psykologhjælp tale med nogen, der – modsat de nære omgivelser, lægen eller præsten – forstod dem. Det var altså ikke den »almindelige« sønderjyde med traumer fra krigen, der søgte om offentlig understøttelse for en psykisk lidelse. Det har formentlig drejet sig om de værste tilfælde, eller de, der ikke kunne få støtte til at opretholde, eller udholde, tilværelsen andre steder fra.

Forsørgerbyrden – et dyrt gilde

At de mange krigsinvalider og faldnes efterladte i Sønderjylland skulle forsørges efter Genforeningen var klart. Men der var ikke enighed om, hvem der skulle betale. Da skaderne var sket i tysk krigstjeneste holdt man fra dansk side på, at Tyskland selv måtte stå for regningen. På modsat side var holdningen derimod, at forsørgelsen hørte med til at overtage landsdelen og de nye statsborgere.

Situationen blev drøftet i den danske regering, og det mandede i vedtagelsen af de såkaldte »Krigsinvalidelove« af 1. og 20. december 1920. Den første om midlertidig understøttelse til militære invalider og efterladte og den anden om sygehjælp for militære invalider i de sønderjyske landsdele. Den første dikterede, at

Invalidenævnet holdt til i den tidligere marinekaserne i Sønderborg. Nævnet fungerede frem til 1990, hvor forsorgen overgik til kommunerne. Forsørgerbyrden var både tung og langvarig. Den sidste krigsinvalid døde i 1996, 97 år gammel, og den sidste krigsenke i 2007. (Museum Sønderjylland)

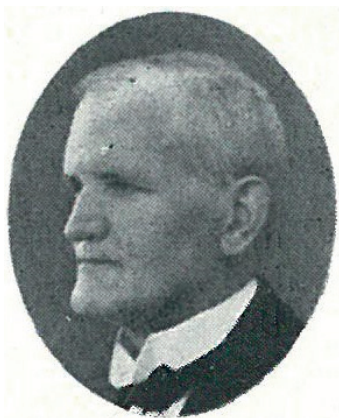
krigsinvalider og efterladte, der hidtil havde modtaget understøttelse fra den tyske stat, fortsat ville modtage samme månedlige ydelse. Markbeløbene skulle stadig falde fra tysk side, mens den danske stat forpligtede sig til at dække kursforskellen, så pengene modsvarede det danske marked. Den anden lov bestemte, at de, der blev anerkendt som krigsinvalid, skulle have ret til lægehjælp, medicin, proteser mv. samt pleje på statens eller kommunens sygehuse eller andre helbredelsesinstitutioner.

Men stik imod aftalen faldt der ikke så meget som en mark fra tysk side, og forsørgerbyrden faldt ensidigt og tungt på danske

skuldre. Det skete ikke uden protester, men med den dansk-tyske traktat af 10. april 1922, der afsluttede forhandlingerne om opgaverne ved grænseflytningen, blev det endelig fastslået ved lov, at det udelukkende var den danske statskasse, der skulle finansiere gildet. To år senere, d. 29. marts 1924, blev endnu en lov vedtaget, der endegyldigt afløste den midlertidige lov fra 1920. Ansvar var blevet permanent.

Til at løfte den tunge byrde blev Invalidenævnet oprettet med hovedsæde i Sønderborg i 1920. Nævnet skulle fastsætte invalidepensionernes størrelse og tage sig af de generelle problemer, der var forbundet med krigsinvaliderne og de efterladte. Det bestod af fem ministerielt udpegede personer: en amtmand som formand, en repræsentant for de invalide og tre andre medlemmer, der skulle tælle minimum én læge og én jurist. Derudover blev to lægekonsulenter tilknyttet: en mediciner og en kirurg. Fra 1924 til 1946 blev en stilling som overlæge ved invalidenævnet også besat.

Det blev også vedtaget ved lov, at der inden for en frist af tre måneder kunne klages over en afgørelse af Invalidenævnet til en overordnet appelinstans, Invaliderrådet, som holdt til på Slotsholmen i København. Rådets afgørelser var endelige, men en sag kunne altid genoptages hvis det kunne bekræftes, at en forværring af en krigslidelse havde fundet sted, eller hvis nye oplysninger var kommet frem i sagen. Rådet bestod af fire kongeligt beskikkede medlemmer: to jurister, en læge og en repræsentant fra 'Foreningen af Krigsbeskadede og Faldnes Efterladte'.

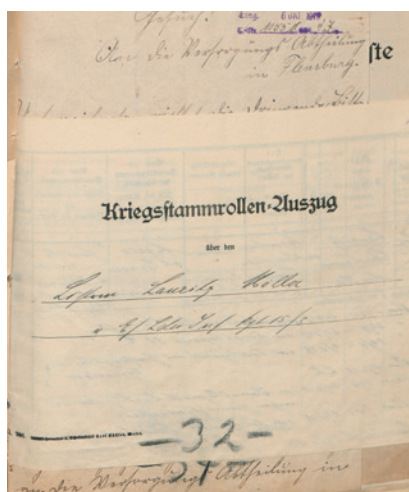

Lægerne kunne være meget lidt empathiske over for deres patienter. Dr. Aage Lauesgaard (1868-1958) fra Tofthund var ofte barsk over for ansøgere og ordinerede gurglevand til en krigsinvalid med lungetuberkulose. I de komplicerede sager om psykiske lidelser var det dog mange gange de praktiserende læger fra lokalsamfundet, der var på ansøgerens side.
(Dan Obling)

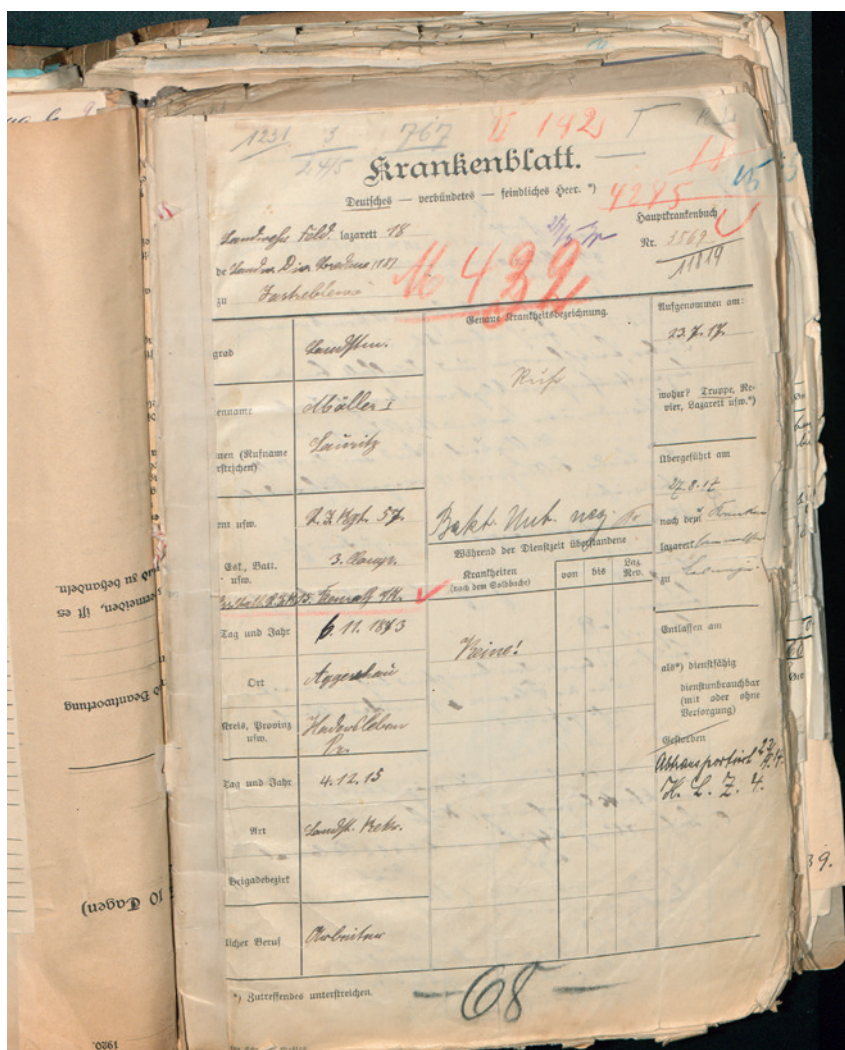
Invalidenævnet begyndte sit virke den 1. februar 1921, og kontoret blev hurtigt oversvømmet med sager. Alene i de første fire måneder modtog nævnet over 3.000 ansøgninger. Antallet af sager toppede i 1924, hvor udbetalingen af pensioner til de forsørgelsesberettigede udgjorde 4,9 mio. kroner, hvilket svarede til 1,2 % af statsbudgettet. I 1946 var der i alt udbetalt 90 mio. kroner i forsørgelseshjælp – og det til trods for, at der i de første tre år af nævnets levetid blev givet afslag til 55 % af alle nytillkomne ansøgninger. I 1940 var andelen helt oppe på 88 %.

For at give en idé om sagsbehandlingens tempo blev der fra 1921-1924 truffet afgørelse i 700 sager årligt, mens dette tal i 1935/36 var 352. Antallet af krigsinvalider og efterladte skrumpede naturligt ind med årene, og i 1990 blev nævnet nedlagt, hvorefter forsørgelsen overgik til kommunerne. Forsørgerbyrden var ikke bare dyr, den var også langvarig. Den sidste krigsinvalid døde 97 år gammel i 1996, og ved årtusindeskiftet var der stadig tre enker i live. I alt mente ca. 10.000 sønderjyder at have krav på statslig understøttelse.

Invalidepensionen blev, som i Tyskland, udregnet på grundlag af méngraden, som blev udtrykt i procenttal. Den omfattede et grundbeløb plus diverse tillæg for gifte og »krøblinge«. Ansøgeren skulle dokumentere dansk indfødsret og dernæst udfylde et »Spørgeskema for Krigsbeskadede« med oplysning om personlig data, krigstjenesten, hvilke skader eller lidelser, han havde pådraget sig samt hvor og hvornår, nuværende klager og evt. lazaretindlæggelser mm. Sammen med skemaet skulle vedlægges en lægerklæring efter undersøgelse hos en dansk læge.

Ved hjælp af tyske militærpapirer og lægerklæringer som disse kunne de danske myndigheder gå ansøgerens forhold og sygehistorie efter i sømmene.
(Rigsarkivet)

Mange sønderjyske krigsinvalider havde allerede før Genforeningen fået færdigbehandlet deres sager af de tyske myndigheder. Nævnet fik også til opgave at revurdere de 2.185 sager. Her var ansøgerens forhistorie allerede belyst via de tyske sagsakter. I nyttilkomne sager måtte invalidenævnet bede de tyske myndigheder om at tilsende dokumentarisk materiale til af- eller bekræftelse af ansøgerens forhold. Det drejede sig typisk om mandskabs-undersøgelseslister, lægejournaler el.lign. bilag med informationer om ansøgerens helbred ved indkaldelsen, deltagelse i krigshandlinger, sygdom-me under krigen, behandlinger mm. I nogle tilfælde var det ikke muligt at få fat i den slags dokumenter, da de måske slet ikke fandtes eller var gået tabt under kampe eller i fangenskab. Så måtte Invalidenævnet tage til takke med oplysningerne fra spørgeskemaet, lægerklæringen og evt. vidneudsagn fra soldaterkammerater, arbejdsgivere, naboer og andre som grundlag for det videre arbejde.

I enkelte sager kunne det tidligt i forløbet afgøres, om ansøgeren havde pådraget sig en anerkendelsesværdig krigsskade (som blev forkortet K.T.B.) samt hvilken méngrad, der i givet fald var tale om. Men størstedelen af ansøgerne måtte først undersøges af en af Invalidenævnets lægekonsulenter eller en anden speciallæge, evt. i forbindelse med en indlæggelse, før der kunne falde en afgørelse. Ofte blev der også indhentet udtalelser fra de kommunale myndigheder om ansøgerens arbejdsevne og sociale forhold, dvs. ægteskabelige status, indkomst osv. En forværring af en lidelse, der i forvejen havde bestået før krigsdeltagelsen, men som ikke havde forhindret indkaldelsen til hæren, blev også regnet for K.T.B. Det samme gjaldt en tidligere inaktiv sygdom, som blev bragt i udbrud af krigen. Lægelige vurderinger, herunder skøn af méngraden, passede overlægen og Invalidenævnets kontorchef, før sagen til sidst blev drøftet og afgjort ved et møde i Invalidenævnet.

Dr. med. Jens Overgaard (1877-1962) var overlæge ved Invalidenævnet fra 1924-1946. Andre lægers vurderinger passede hans bord inden Invalidenævnets møder. Så det var vigtigt at have ham på sin side. Men ikke nødvendigvis nok. (Den danske lægestand 1965)

Invalidepensionen blev udbetalt for en méngrad på 10 % eller derover. For en krigsinvalid (f.eks. en gift landmand med flere børn) med en rente på 25 % lå det årlige forsørgelsesbeløb i 1924 på omtrent 660 kr., hvilket sammen med en supplerende indtægt fra et mindre landbrug var nok til at føre en nogenlunde tryk tilværelse. For en 100 % invalid løb summen op i 2.400 kr. samme år. Et beløb, der i dag ville svare til ca. 67.000 kr. Det var altså ikke noget, nogen blev rige af, men selv en mindre invalidepension kunne betyde forskellen på tryk og fattigdom.

Invaliditetsgraden kunne ændres i takt med invalidens tilstand eller sociale status, og derfor blev invaliderne med passende mellemrum indkaldt til efterundersøgelse. Det kunne både resultere i en op- eller nedjustering af pensionen. Ved en méngrad på mindre end 25 % kunne pensionen udbetales på én gang i en såkaldt »kapitalaffindelse«. Denne udbetaling svarede til 13,5 gange den årlige pension. Der skulle dog være tale om »simple skader uden komplikationer«. Her kan du se nogle eksempler på krigsskader med tilhørende méngrad:

Tab af begge ben:	100 %
Tab af arm:	75 %
Totalt synstab:	100 %
Tab af et øje:	40-50 %
Ansigtsskade:	20 %
Lårbensbrud:	33,3 %

Foreningen for sønderjyske Krigsbeskadigede og Faldnes Efterladte arbejdede også for at fremme den fredsbevægelse, der rejste sig oven på 1. Verdenskrigs rædsler. Det ses bl.a. i bladhovedet af foreningens blad, *Krigs-Invaliden*. Her var en tegning af et sønderskudt hus og ødelagte træer sammen med fredsbevægelsens motto, »Aldrig mere Krig!« (Rigsarkivet)

Øvrige tiltag

Du har nu læst om baggrunden for – og organiseringen af – den offentlige, lovpligtige forsyning for de sønderjyske krigsinvalid og efterladte. Det er også den del af forsyningen – med Invalidenævnet som instrument – der vil være i fokus i resten af forløbet. Men også andre – endda mange andre – bidrag til afhjælpningen af situationen blev ydet fra både offentlig og privat side. Blandt de vigtigste hjælpeforanstaltninger var Foreningen for sønderjyske Krigsbeskadigede og Faldnes Efterladte, Den sønderjyske Fond og Krigsinvalideskolen i Sønderborg.

Krigsinvaliderne og enkerne forholdt sig ikke passivt til de politiske beslutninger, der blev taget på deres vegne. Derfor organiserede de sig i Foreningen for sønderjyske Krigsbeskadigede og Faldnes Efterladte. Foreningen havde til formål at forbedre de invalide og efterlattes sociale og økonomiske vilkår, og det lykkedes bl.a. at få en mand fra foreningen repræsenteret i Invalidenævnet. Sagsprocedurerne kunne være indviklede, og invaliderne kunne her få rådgivning til deres sager om invalidepension og sygehjælp.

Et billede fra et af Krigsinvalideskolens værksteder. (Museum Sønderjylland)

Den sønderjydske Fond iværksatte allerede under krigen en storstilet, landsdækkende indsamling i Danmark til dens ofre. Den var succesfuld, og i 1918 rådede fonden over godt 6 mio. kroner. Her kunne fattige krigsskadede og de, der ikke fik anerkendt en méngrad på 10 % eller mere, søge om både penge- og sygehjælp.

Den sønderjydske Fond iværksatte allerede under krigen en storstilet, landsdækkende indsamling i Danmark til dens ofre. Den var succesfuld, og i 1918 rådede fonden over godt 6 mio. kroner. Her kunne fattige krigsskadede og de, der ikke fik anerkendt en méngrad på 10 % eller mere, søge om både penge- og sygehjælp.

Mange krigsinvalidere følte ikke, at de passede ind i samfundet, og de havde svært ved at konkurrere om jobs med deres raske og helskindede demobiliserede soldaterkammerater. For at afhjælpe arbejdsløsheden blandt dem blev Krigsinvalideskolen i Sønderborg oprettet i 1920. Den blev drevet frem til 1925 i et samarbejde mellem stat, Røde Kors og Sønderjydske Fond. Her kunne krigsinvalidere, der ikke længere kunne passe deres arbejde, blive oplært i et håndværk. Eleverne boede på skolen. De nervøse sov på femmandsstuer, og alle andre på sovesale med plads til 25, hvilket vidner om et vist hensyn til veteraner med psykiske mén.

I Danmark var man generelt mere rundhåndet med invalidepensionernes størrelse sammenlignet med Tyskland. Men i Tyskland havde krigsinvaliderne fortrinsret til offentlige stillinger. En sådan garanti kunne man ikke tilbyde i Danmark, så på den måde efterlod den tyske forvaltning alligevel et tomrum. Først fra 1935 blev det pålagt Invalidenævnet at formidle job til krigsinvaliderne. Derfor var skolen i høj grad med til at udfylde tomrummet.

Den offentlige forsorg, herunder Invalidenævnets effektivering af den, var den mest afgørende for krigsinvalidernes rehabilitering og reintegration. Men bestræbelserne på at give de sønderjyske krigsinvalidere og efterladte en samvittighedsfuld behandling rakte altså betydeligt længere ud. I dag er alle krigsinvalidere og enker døde og krigens spor så godt som udslettet. Vi har nu kun kilderne, der kan fortælle om deres historie. Det er en historie om bitre skæbner og stor sorg. Men også om et stort og dedikeret hjælpearbejde fra det danske samfund.

Litteratur:

Futtrup, Birgitte Vestergaard, »De sønderjyske krigsinvalidere og hjælpen nordfra« i Adriansen, Inge & Hans Schultz Hansen (red.), *Sønderjyderne og den store krig 1914-1918*, Aabenraa 2006

Hansen, Hans Schultz, »DSK – Foreningen af Dansksindede Sønderjyske Krigsdeltagere« i Adriansen, Inge & Hans Schultz Hansen (red.), *Sønderjyderne og den store krig 1914-1918*, Aabenraa 2006

Marckmann, Anton, Ofrene fra den store krig 1914-1918. Invalidenævnet i Sønderborg og de sønderjyske krigsinvalidere, faldne og deres efterladte, Aabenraa 2005

Nissen, Kasper, »Før krigen har der aldrig været noget som helst i vejen med mig« i Tørsleff, Mikkel M., m.fl. (red.) *Sønderjyske Årbøger 2019*

Schultz, Annette Østergaard, »Sociale forsikringer i Sønderjylland – administrativ brakmark eller nationalpolitisk slagmark?« i Frandsen, Peter, m.fl. (red.), *Harmonisering eller særordning. Sønderjylland som administrativ forsøgsmark efter Genforeningen 1920*, Aabenraa 2002

Kilde 13: Læge H. Lausten-Thomsen om nøden i Sønderjylland (1935)

Den aandelige Nød er paa ingen Maade mindre end den legemlige. Der er næppe en Familie i Sønderjylland, der ikke har Sorg for en Død, der er falden for en Sag, som ikke var hans. Der er Enker og Faderløse overalt, Mennesker, hvis Forsørger er borte, som sidder med smaa Renter, der ikke er til at leve og ikke til at dø af.

Læge H. Lausten-Thomsen fra Skærbæk kom hjem fra Østfronten i december 1918. Han nedskrev i februar 1919 sine indtryk af forholdene i Sønderjylland i vinteren 1918-1919.

Til Sorgen over det tabte kommer Rædslen for, at Pengenes Værdi ikke skal kunne slaa til til det daglige Udkomme. Der sidder Krøblinger i Købstad og paa Land, lemlæstede for fjendtlige Idealiser.

Alle smaa Pensionister og Rentierer sidder ved de svimlende Priser med Næringssorger i Kulde og Sult.

Værst er det for ældre, enlige Personer; »les pauvres honteux« [de skamfulde fattige, red.] er mange iblandt os.

Og Ungdommen lider. I fire og et halvt Aar har vore unge Mænd været i Krig i Tyskernes Rækker, og det har været ondt, hvad vi saa. Vi har været med i Myrderierne i Belgien, vi har staaet hos, naar der røvedes og plyndredes.

Enkelte af os har end ogsaa taget Del i Rov og Voldsfærd trindt om i fjerne og fremmede Lande. Andre blev i Førstningen af Krigen magtstjaalne af Tyskernes hovmodige Storhedsdrømme, de har nu maattet være med i det dybe Fald.

Og der har bundfaldet sig Slagger i deres Sjæl fra den store Verdensbrand. Der er Raahed i Sønderjylland som aldrig før. Tonen er sænket, man er ikke ustraffet i Aarevis med i alt det ondeste. Især da ikke, om ens Modstandskraft er lille, og det har den været. [...]

Sultende Mand falder let for Fristelse, sultende Dreng endnu lettere. Krigens Overgreb har vist Vejen til ulovlig Selvhjælp og Selvtægt, Krigens Mangel paa Tugt har ogsaa paa andre Omraader gjort Dele af sønderjydsk Ungdom Skade.

Og den tager mere og større Skade for hver Dag, den endnu maa lide Sult og Nød og leve under Fremmedherredømmet.

Det har skiftet Form og Karakter, men vi føler det endnu som samme Tvang og venter med Længsel paa Befrielsens Dag. Den er det eneste Middel, der kan hjælpe til Bunds og borttage al vor Tyngsel.

Fra Nicolai Svendsen, *Paa vej til Danmark. Livsbilleder fra Sønderjylland i Overgangsaarene 1918-20* (1935)

Kilde 14: P. Marcussen, »Et eller andet i os har faaet en Fuldtræffer« (1941)

Et eller andet i os har faaet en Fuldtræffer. Udtrykket er hentet fra en af Remarques Bøger. Jeg ved ikke hvilken, og det interesserer mig heller ikke. Jeg kunde naturligvis gaa hen i Boghylden og slaa efter, men det vil jeg ikke. Straks jeg blader eller læser i disse Bøger, melder Krigens sære Uro sig igen og lægger

I 1936 blev Foreningen af Dansksindede Sønderjyske Krigsdeltagere (DSK) stiftet. Fra 1941 til 1972 udgav foreningen en årbog, hvori der blev bragt både alvorligt og muntert indhold – beretninger fra krigsdeltagerne, uddrag fra breve og dagbøger og digte. At oplevelserne i krigen på forskellig vis kom til at præge krigsdeltagerne for livet fremgår tydeligt af de mange beretninger i årsbøgerne.

Beslag paa Tanker og Arbejdsevne, saadan som det var Tilfældet i alle Aarene umiddelbart efter Krigen. Men jeg vil være færdig med Krigen nu! Saa længe man selv enten fortæller eller skriver om disse Ting, beholder man et vist Herredømme over dem, fordi man selv bestemmer, hvor langt Tanken maa beskæftige sig med dem; men naar man læser om dem eller ser dem gengivet i levende Billeder og med alle Krigens Lyde, som det sker i vore Biografteatre, da kan det ske, at Krigens Dæmon atter sniger sig ind i Underbevidstheden og genoptager sit gamle Terror-Regimente.

Kender du det, kære Læser? Ikke sandt, dengang vi stod midt i det hele, da – ja, selvfølgelig var det slemt til Tider, men da var Tankerne og Sanserne i Almindelighed saa anspændte, at

der ikke blev Tid til Refleksioner, og naar endelig Tanken kunde afspændes, gik den paa Orlov til Landet deroppe i Nord, til de kære derhjemme. Vi husker det alle, hvordan vi, naar vi stod i Ruslands kolde Skove eller laa i Flanderns vaade Marker, mens Granaterne øvede deres ubarmhjertige blodige Værk omkring os, drømte om det, der engang skulde komme efter dette, om alt det, vi skulde udrette, naar engang Freden --

Men saa bed man Tænderne sammen, tog haardt og trodsigt i Geværet og spejdede over mod Fjenden, der jo slet ikke var nogen Fjende, og som drømte de samme Drømme --

Og saa kom da endelig Dagen, da man kunde rejse hjem til alt det, man havde længtes efter og drømt om, hjem til Arbejdet, hjem til sine Paarørende, hjem til Danmark. Lykkelige og lyse Dage!

Men en skønne Dag meldte sig midt i det altsammen Krigen igen. Hvordan kunde det dog være - midt i Fredens Arbejde og Fredens Glæder? -- Ogsaa dengang derude under Krigen havde vi oplevet gode Dage: naar vi var paa Orlov, naar vi laa i »Hvil« eller blot i en nogenlunde rolig Stilling; men det havde jo altid kun været en kort Tid; vi maatte derud igen. Krigen slap os ikke; den var blevet en Del af vor Tilværelse. De rolige Øjeblikke var kun Mellemspil, Pauser i vor egentlige Tilværelse. Hvor meget vi end afskyede og hadede Krigen, var den gaaet os saadan i Blodet, at da det store lykkelige »Hvil« derhjemme havde varet nogen Tid, meldte Krigens Urolig igen. Man levede i en underlig Følelse af, at det hele kun var en skøn Illusion, som den barske Virkelighed en skønne Dag vilde feje overende. Bag den rolige Hverdag skimtede vi stadig Krigens truende Ansigt; den levede og arbejdede ustandseligt i vor Bevidsthed. Gik man sin Aftentur ud over Markerne, kunde det hænde, at hele Infanteri- og Artillerikolonner rykkede med; midt under en Samtale kunde pludselig Maskingeværer og Haandgranater give sig til at tale med ...

Dertil kom, at mange af de smaa Ting, de smaa Pligter og Opgaver, som det daglige Liv og Arbejde nu engang er sammensat af, syntes saa uendeligt ligegyldige i Sammenligning med det, man havde oplevet derude; hele den borgerlige Tilværelse saa snæver og banal, at man hele Tiden kunde føle det ligefrem ydmygende at skulle indordne sig under dem, Vedtægter og Vaner.

– Et eller andet i os havde faaet en Fuldtræffer, var kommet i Uorden, saa vi - mere eller mindre - var blevet uskikkede til at leve et normalt borgerligt Liv. Nogle overvandt ret hurtigt denne Tilstand; andre har maattet kæmpe med den i Aarevis, og der er ingen Tvivl om, at meget af den Uro, der til Tider har præget udviklingen i vor sønderjydske Hjemstavn siden 1920, staar i Forbindelse hermed.

Efterhaanden har vi lykkeligvis saa godt som alle kunnet befri os fra den frygtelige Byrde; men det sker dog stadig, at vi møder Landsmænd, som lider under den. Maatte vi til enhver Tid indenfor D. S. K føle det som en selvfølgelig Pligt at give disse Kammerater den Opmuntring og Hjælp, de trænger til! [...]

P. Marcussen.

Fra DSK Årbøger 1941, Aabenraa 1941

Kilde 15: Johannes Tjørnelunds erindringer (1988)

Så kom jeg til Arras i Nordfrankrig. Vi blev puttet ind som reserver, der, hvor der manglede folk i rækkerne. Jeg kom ind ved nr. 357, infanteriet. Vi blev indkvarteret i tomme beboelseshuse, der lå udenfor byen. Befolkningen var jo flygtet for længst.

Jeg kan godt sige, at den anden dag, jeg var derude, da døde, - blev min bedste kammerat sprængt. Han var lige ude at gå lidt; vi var jo bag fronten, i anden stilling, på det tidspunkt, og han gik sig en tur. På en gang, ikke så langt fra, hvor vi andre var, gav det en voldsom eksplosion.

Da lå der en stak blindgængere, som vi kaldte dem. Det var fjendens granater, der ikke var eksploderet; de var blevet samlet sammen i en stabel. Der var lige kommet en granat flyvende og havde slået ned i denne bunke, lige idet han gik forbi. Ja, vi fandt hovedet, det var det eneste. [...]

Den overlevende krigsdeltager, cykelhandler og DSK-lokalformand Johannes Tjørnelund (1898-1997) var 17 år, da han blev indkaldt til tysk krigstjeneste. Han begyndte først at åbne op for de svære sider af livet efter krigen, da han nærmede sig sin 90 års fødselsdag. I sine erindringer så han tilbage på det frygtelige i at miste og blive tvunget til at dræbe, stik imod tro og opdragelse – og på at tage beslutningen om at flygte til Danmark og desertere fra hæren.

Nu kom vi så til at ligge i den samme skyttegrav og løbegrav, som englænderne havde haft, og de vidste lige præcis, hvor vi var. Så vi lå helt roligt og blev bombarderet med granater og schrapnels, og de vidste helt nøje, hvordan stillingen forløb. De havde jo selv lavet den.

Det værste jeg oplevede, var, da vi var derude i skyttegraven, i forreste linje i nitten dage i et træk. Vi tog derud med 1200 mand og kom tilbage med 300, cirka. Resten var døde eller sårede.

Englændernes og franskmændenes artilleri vidste jo, hvor vores løbegrave og understander var. Vi kunne ikke gøre noget – bare ligge og roligt og blive ihjelslået og lemlæstet – det var den værste tid. Ude i fronten var der mange, der blev religiøse. Jeg blev nærmest det modsatte.

Jeg kom til at tvivle på, at der var en Gud, der styrede alt. Var der virkelig en Gud, så ville sådan noget ikke ske. Når man er så ung, og oplever noget så grusomt, så kan man komme til at tvivle.

Jeg ved snart ikke, hvordan man kunne overleve sådan noget som menneske. Kammeratskabet og sammenholdet betød jo alt, og det var godt, ligegyldigt om man var tysk eller dansk. [...]

Det var svært at komme hjem fra krigen. Det var i mange år, at jeg havde mareridt – det var ikke hver nat, men i perioder. [...] Mareridtene handlede altid om det samme, om at jeg igen var midt i alt det grusomme; jeg kunne ikke gøre noget, ikke komme væk, og rundt omkring mig blev mine kammerater lemlæstet og dræbt. Ja, det var endda nogen år. Nu er de heldigvis stoppet og har ikke vist sig i mange år. [...]

Krigen ødelagde jo min ungdom – kun 18 år og så med i krigen – det er noget forfærdeligt noget. Jeg har aldrig kunnet snakke om det egentligt, det er først her i de senere år. Jeg har ikke snakket med min familie om det. Man skulle bare overleve. Nej, det har helt bestemt ødelagt min ungdom – helt bestemt. Jeg tabte udsynet fremad. Det er så svært at sætte sig ind i. Jeg var vred og bitter. Jeg syntes, det hele var så meningsløst.

Fra *DSKs arkiv* (Rigsarkivet).

Kapitel 4: Opfattelsen af psykiske krigsskader i Danmark, ca. 1920-1939

Da 1. Verdenskrigs kamphandlinger var ovre, var psykiske krigsskader ikke længere et militært men massivt socialt og økonomisk problem for de krigsførende lande – alt imens debatten om dem fortsatte. En rapport fra 1922 viste, at pensioner til »nervøse« krigsveteraner kostede staten i omegnen af en milliard mark årligt. I England var der så sent som 1939 stadig 40.000 krigsveteraner med

psykiske lidelser på offentlig forsørgelse. Men mange psykiske krigsinvalidere blev afvist på invalidekontorerne rundt omkring i Europa med betegnelser som »Rentennörgler« (tysk for pensionssnylter) og »malingerer« (engelsk for simulant). Efter krigen var gadebilledet i de fleste europæiske storbyer derfor præget af berørte soldater, der flakkede sitrende omkring i håb om almisser som levende og stærke symboler på en krig, der ikke ville slutte.

Efter Genforeningen modtog Danmark som bekendt også sin portion af psykisk krigsskadede. De ansøgte om invalidepension og offentlig sygehjælp på lige fod med de andre krigsskadede soldater og fik deres sager behandlet i Invalidenævnet. Efter at have set på de udenlandske omstændigheder, skal blikket nu rettes mod, hvad der blev gjort i Danmark for at imødekomme de psykiske krigsinvaliders situation, hvordan man så på dem og deres lidelser, og ikke mindst hvordan invaliderne selv opfattede deres tilstand.

Kort om Invalidenævnets arkiv

I Danmark gav krigens traumer ikke anledning til nogen større offentlig debat, af hverken videnskabelig eller politisk karakter, og der blev ikke nedsat nogen kommission til at granske i fænomenet, som det bl.a. var tilfældet i Østrig og England. Derfor er sagerne om understøttelse i Invalidenævnets arkiv en uvurderlig kilde til viden om opfattelsen og håndteringen af psykiske krigsskader i Danmark. Hver af de i alt 6.496 sager rummer skrivelser til og fra invaliderne, fotografier, data fra tysk tjenestetid, oplysninger om personlige forhold og udtalelser fra både læger og speciallæger. Du får i denne del af forløbet mulighed for at bedrive kildekritik på et udpluk af dette store og endnu uudgivne materiale, der fylder hele 140 hyldemeter i Rigsarkivet.

Det vides ikke, hvor mange af sagerne, der omhandler psykiske krigsskader. En undersøgelse har vist, at ca. 200 fik anerkendt en psykisk lidelse, mens antallet af afviste sager fortsat er ukendt. Et forsigtigt overslag lyder på min. 800. Under alle omstændigheder vidner det tilgængelige materiale om, at det har været svært at få understøttelse for en psykisk krigsskade, bl.a. fordi bevisførelsen var betydeligt vanskeligere end ved voldsomme fysiske skader som manglende arme eller ben, særligt hvis den først var opstået flere år efter hjemsendelsen.

Sagerne om invalidepension giver indsigt i et hidtil underbelyst aspekt af historien om de sønderjyske krigsdeltagere og dansk psykiatrihistorie. (Rigsarkivet)

Diagnoser, forklaringer og behandlinger

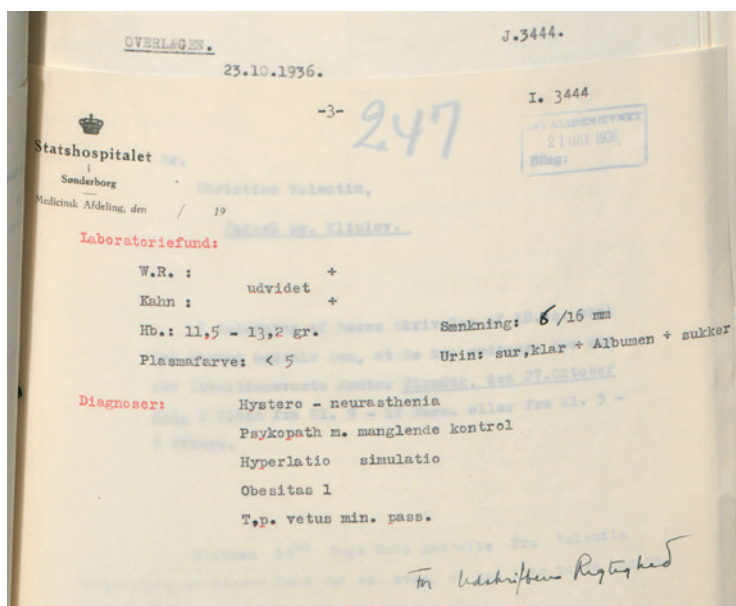
Når man betragter sagsmaterialet, bliver det hurtigt klart, at der blev stillet en myriade af diagnoser af de danske læger. »Svær depression«, »psychogen psychose«, »nerverystelse«, »psychasteni« og »pladsangst« er blot et lille udsnit af dem. Lægerne rakte dog hovedsageligt ud efter 1800-tallets neurosetyper, hvoraf »neurasteni« og »traumatisk neurose« var de oftest anvendte betegnelser. Andre blev opfattet som sindssyge med tvangstanker, hallucinationer, vrangforestillinger eller lignende, hvilket typisk udløste diagnoser som »melankoli«, »skizofreni« og »psykopati«. Vagere diagnoser som »sindslidelse« blev også taget i brug og kunne sådan set både betegne en sindssygdom, en depressionstilstand og en neurose – og ofte var det også aldeles uklart, hvilken af delene, det drejede sig om.

Ikke blot på tværs af sagerne, men også i de enkelte sager blev der som regel stillet et væld af diagnoser. Laurids Møller nåede f.eks. at blive diagnosticeret med »stærk træthed«, »svær nervelidelse«, »sindssygdom«, »schizofreni« og »krigsneurasteni med nedtrykthed« og Christian Valentin med »neurose«, »hysterisk krigsneurose«, »traumatisk neurose«, »rente-neurose«, »hysteri« og »psykopati«. De mange diagnoser skyldtes bl.a. usikkerhed om, hvad der var den rette diagnose – både lægerne imellem og hos den enkelte læge – en fortsat lemfældig sondring mellem neurosetyperne. »Det drejer sig altså om krigshysteri, traumatisk neurose eller hvad man nu vil kalde det«, skrev overlægen ved Invalidenævnet om en patient i 1937.

For de syge var det dog ikke uden betydning, hvilken diagnose der blev stillet. Især hysteri og renteneurose var stigmatiserende. Hysteri var i de forudgående årtier nært knyttet til kvinders seksualitet – en pinlig

diagnose for en mand i samtiden – og desuden forbundet med skabagtig og uregelmæssig adfærd. Renteneurose betegnede hysteriske symptomer fremkaldt og vedligeholdt af et ønske om understøttelse. En udtalelse som »Forestillingsindholdet i hans hysteri synes at være en indgroet arbejdsulyst og ønsket om en renteforhøjelse« var altså ikke ligefrem fremmede for en sag om krigsskadeerstatning.

De medicinske uklarheder går igen i spørgsmål om lidelsernes årsag. Her var der også mange teorier i spil, både om oprindelsen og den videre vedligeholdelse eller forværring af tilstandene – hvilket til tider førte til heftige diskussioner lægerne imellem. Nogle lidelser mentes at skyldes arvelige eller medfødte anlæg, andre øvrige sygdomme som nyrebetændelse og dysenteri, nogle mentes at skyldes hovedskader og endnu andre traumer og chok – eller »krigens gevaldige sjælelige indtryk«, som en læge udtrykte det i 1921. Også ængsteligheder og bekymringer hos invaliderne i efterkrigstiden blev ind i mellem regnet for medvirkende faktorer i de forskellige sygdomsbilleder. »Efter krigen har økonomiske vanskeligheder ved den overtagne landejendom og måske andre forhold bidraget til at genopfriske denne krigsneurose«, fremgår det eksempelvis om Hans Scheels tilbagefald i 1938.

Et udsnit af Christian Valentins psykiatriske diagnoser, der talte »neurose«, »hysterisk krigsneurose«, »traumatisk neurose«, »renteneurose«, »hysteri« og »psykopati«. Ikke med-regnet den »dovenskab«, han også mentes at lide af. (Rigsarkivet)

Årsagen til lidelsen var heller ikke ligegyldig for invaliderne. Lidelser med en organisk, eller fysisk, forklaring blev generelt set som værende mere alvorlig og nemmere at forbinde med krigstjenesten – og dermed anerkende som krigsskade. En læge gav på et tidspunkt til kende, at et psykisk traume, hvor stærkt det end måtte være, jo ikke kunne regnes som en egentlig krigsskade. Forståelsen for psykisk betingede krigsskader som fænomen var altså heller ikke altid lige stor. Derudover havde forholdet betydning i spørgsmålet om den rette behandling.

Viggo Christiansen (1867-1939), dansk professor i neurologi og overlæge ved Rigshospitalet. Han spillede en central rolle i at få neuro-logien etableret som en selvstændig disciplin i Danmark – adskilt fra psykiatrien. Professor Christiansen indgik sammen med en række andre fremtrædende skikkelser i psykiatrien og neurologiens historie i et komplekst netværk af læger til udredelse af de psykiske krigslidelser. (Det Kgl. Bibliotek)

Overlæge Holm fra Middelfart Sindssyge-hospital skrev eksempelvis, at man »skulle tro, at Hald Folkekuranstalt vil kunne give Laus Andersen passende behandling, når det er erkendt, at patienten har en virkelig organisk lidelse og ikke er almindelig neurasteniker«. Det forklarer bl.a., hvorfor der i de fleste sager blev søgt ihærdigt (og som regel forgæves og uden tilstrækkelige teknikker) efter en fysisk forklaring, bl.a. ved hjælp af røntgenfotografering – til trods for, at der faktisk var en accept af krigens ødelæggende virkning på både krop og sjæl til stede blandt lægerne.

En anerkendt krigsskade gav som bekendt ret til offentlig sygehjælp, uanset invaliditetsgrad. Så hvad kunne man gøre ved de psykiske lidelser? Ikke meget, ville være det korte svar. Den foretrukne kur var beroligende midler, på anstalter og sygehuse sammen med systematisk beskæftigelse – havearbejde, værkstedsarbejde o. lign. – der dog mere blev set som et værn mod renteneurosen frem for reel terapi. Man forsøgte sig også med diæter, vandbade og elektrochok. Men resultaterne var stærkt begrænsede, og der var mange tilbagefald.

Lægerne vidste mange gange ikke, hvad de

skulle stille op med patienterne, og man var generelt mere interesseret i at finde ud af, hvad der var galt med dem, end at kurere deres lidelserne. Og der var ikke meget tiltro til, at de nogensinde ville komme sig.

De psykiske krigsinvalids blev sendt frem og tilbage mellem sygehuse, kuranstalter, nervekliniker og sindssygehospitaler over hele landet uden nogen helt tydelig arbejdsdeling mellem institutionerne baseret på sygdomsform. Nervøse blev indlagt på sindssygehospitaler og sindssyge på nervekliniker o. lign. Når man ser en erklæring som den følgende fra overlægen ved kolonien Filadelfia, H.J. Schou, er det dog svært ikke at fatte mistanke om, at også synet på de psykiske krigsinvalids som en samlet patientgruppe undertiden har influeret spørgsmålet om den rette behandling for den enkelte. »Invalidenævnets patienter såvel epileptikere som nervøse hidtil har været de vanskeligste patienter, vi overhovedet har haft under behandling, dels hvad angår muligheden for helbredelse, dels hvad angår den daglige omgængelse. Vi er i den anledning blevet noget betænkelige ved at modtage flere krigsinvalids på nervesanatoriet her«. Andre gange har det for-

mentlig været nemmere blot at pege på et forhold i sygeakterne, der ville sende den pågældende en anden vej.

Invalidernes perspektiv – nervøsitet og »dårlige perioder«

Fælles for de psykiske krigsinvalidere var først og fremmest, at de følte sig nervøse. I både ansøgningsskemaer og sygejournaler optræder »nervøsitet« eller forskellige former for »dårlige nerver« som regel som et væsentligt punkt i klagerne. På den måde tog invaliderne også del i nerve- og nervøsitetsdiskursen, med hvilken de kan siges at have præget diagnosticeringen i retningen af neuroserne. Ud over nervøsitet fremførte invaliderne også et væld af øvrige klager, hvoraf de

mest almindelige var søvnløshed, dårlig søvn m. mareridt, hovedpine, svimmelhed evt. m. opkastning, besvimelse, rystelser, træthed og udmattelse, glemsomhed, smerter i brystet, åndenød, hjertebanken, dårligt humør, tungsind eller depression, pirrelighed og opfarenhed samt gener fra øvrige krigsskader, såsom tunghørhed eller smerter pga. skudsår eller forfrysninger.

De fleste oplevede adskillige af disse symptomer. Hans Jørgensen beskrev i et brev til Invalidenævnet sin tilstand som bestående af »søvnløshed, uligevægtighed, hang til sommetider ret stærke depressionstilstande, træthed, svigtende arbejdslyst og arbejdsevne samt almindelig nervøsitet«. Nogle oplevede også virkeligheds-forstyrrelser af forskellig art – men meget få betegnede sig selv som sindssyge – og der var også de, der begik eller forsøgte at begå selvmord efter krigen. En oktober morgen i 1938 blev Mathias Petersen fra Haderslev fundet på Sønderborg Statshospital badet i blod med overskåret pulsåre i håndledet. Han overlevede og forklarede, at han forinden »så hele sit liv for sig, og syntes så, at det hele var forkert, og nu syntes han, at han måtte gøre en ende på det«. Invalidernes tilstand var også generelt særdeles omskiftelig med

periodevise anfald – eller »dårlige perioder«, som de ofte blev kaldt – af forskellig karakter og varighed. Hos Hans Scheel kunne disse fremkaldes af omslag i vejret, mens de hos Jørgen Hansen kom helt ud af det blå. Hos nogle udmøntede de sig i kraftige raserianfald og hidsighed, mens andre gennemgik faser af total udmattelse og apati. Lidelsernes kompleksitet – de mangeartede symptomer og klager og ikke mindst store udsving – skal medregnes i det mudrede medicinske billede. Der var også enkelte, som slet ikke mente at lide af en psykisk lidelse, men som blev diagnosticeret med en sådan ved tvangsindlæggelse eller undersøgelse for øvrige lidelser.

Betragter man invalidernes egne årsagsforklaringer tegner der sig et tydeligt mønster. De fleste angav én specifik oplevelse eller hændelse som den udløsen-

Hans Jørgensen (1886-1954) fra Oksbøl Mark deltog i kampe på Østfronten i 1914-1915, før han blev hjemsendt pga. ukampdygtighed. Han var som sprogforsker og dr.phil. en atypisk sønderjysk krigsdeltager. Efter krigen havde han svært ved at passe sit arbejde, og han måtte lade sig forsørge af sin familie på Als. (Det Kgl. Bibliotek)

de faktor, oftest omhandlende chok eller skader fra ét bestemt granatnedslag. Friedrich Pötz skrev f.eks. i sin ansøgning, at han efter en eksplosion i nærheden begyndte at »skælve over alle lemmer«. »Siden denne tid lider jeg under en trykken på hovedet og ved den ringeste forskrækkelse taber jeg mine tanker og bliver ofte bevidstløs«, fortsatte han. Andre pegede på flere sygdomsfremkaldende episoder, som Rudolf Brodersen, der først under artilleribeskydning »kom til at ryste over hele kroppen, faldt om på jorden, kastede op«. Et par dage senere fulgte et stormløb af franske tropper, hvor det ifølge sygejournalen »kom fra hjertet, fór op i hovedet, flimrede for øjnene, og så kunne han ikke mere. Svagheden kom, fordi han vidste, at nu ville han dø«.

Mathias Petersen (1881-1940) fra Haderslev, her fotograferet ved en indlæggelse på Stats-hospitalet i Sønderborg i 1934, blev såret i låret i Belgien i 1914. Han tilbragte resten af krigen i fangenskab, hvor han udviklede, hvad han selv betegnede som en nervelidelse. Han blev både erklæret sinds-syg, nervøs og renteneurotiker undervejs i sin lange sag, men endte med at få anerkendt en méngrad på 75 % i 1936. Den forblev uforandret frem til hans død. (Rigsarkivet)

Andre igen satte deres sinds- og nervelidelser i forbindelse med øvrige sygdomme. Carsten Valentin mistede først bevidstheden af at blive »slynget til jorden af lufttrykket fra en eksploderende granat«, hvilket gav ham »kriblen omkring i kroppen og talebesvær«. Dernæst pådrog han sig lungetuberkulose på lazarettet. Der var også nogle iblandt, der ikke angav nogen specifik årsag til deres lidelse, udover krigstjenesten som sådan. Her har det formentlig handlet om en gradvist mental og fysisk opslidning af de voldsomme belastninger og store afsavn, de havde været udsat for. Uanset nærmere forklaring var den allerstørste fællesnævner, at krigen – på den ene eller anden måde – havde forvandlet dem fra raske til syge mænd. Kun ganske få angav også at have haft deres lidelse før krigen.

En væsentlig faktor i vedligeholdelsen eller forværrelsen af tilstandene var de problemer, tilværelsen efter krigen bød på for mange af de psykiske krigsinvalidere. Særligt økonomiske bekymringer plagede dem, og selv når det ikke fremstår åbenlyst, vid-

ner de sociale oplysninger i kilderne ofte om gældsstiftelse, lav indkomst o.lign. Man ser jævnligt anførelser som denne i lægernes udtalelser: »han har den sidste tid været meget deprimeret, meget ulykkelig, navnlig over de økonomiske forhold... af og til tårer i øjnene, meget ængstelig for, hvordan familien skal blive forsynet«. Ud over 1920'ernes alvorlige landbrugskrise, der særligt ramte de sønderjyske landmænd, og den omfattende krise i 1930'erne, skal dette ses i sammenhæng med deres manglende arbejdsevne og vanskeligheder ved at finde beskæftigelse i efterkrigstiden.

Karl Usbeck berettede i 1926 om, hvordan han havde »gjort alt for at få en stilling«, men endnu ikke haft heldet med sig. På samme måde skrev Peter Schultz følgende om sin situation: »Siden hjemsendelsen [fra hospital] i december 1924 har jeg søgt flere lette stillinger og støttet på bedste anbefalinger har jeg været tilbudt flere gode pladser, som alle dog er bleven mig nægtet på grund af min lidelse.« Sådanne oplevelser kunne, som med al modgang, skabe en følelse af frustration

over manglende evner, eller på anden vis bringe invaliderne ud af fatning. »Ved ringe modgang bliver han gal på det hele og går i seng. Han vil i det hele være ret følsom, let til gråd og selvopgivende«, hører vi om Johan Melchart. Særligt sårbare var invaliderne også over for anstrengelser af enhver art, høje lyde, uventede begivenheder og ikke mindst reminiscenser fra krigen. Mange balancerede altså på kanten af en »dårlig periode« gennem den ofte mangeårige og svære omstilling til livet efter krigen.

En ny kamp

For de psykiske krigsinvalider var vejen til invalidepension og offentlig sygehjælp potentielt lang og snørklet. Mange af sagsforløbene strakte sig op gennem 1920'erne og videre ind i 1930'erne, og nogle sager havde sågar ikke nået deres endelige afslutning ved udbruddet af 2. Verdenskrig. Det var en ny kamp, der skulle kæmpes – denne gang som danske statsborgere.

Ventetiden kunne være hård for ansøgerne. De lange svartider og sagsforløb skyldtes foruden det arbejdsmæssige pres, Invalidenævnet var underlagt i de første år, de mange uklare tilstande og divergerende lægelige opfattelser. Det førte til gentagne undersøgelser og længerevarende diskussioner. Derudover var der mange klagesager, ligesom der jævnligt blev søgt om genoptagelse af afsluttede sager. Endelig var der et hav af aktører indblandet i sagerne – flere læger og speciallæger, de kommunale myndigheder, de tyske myndigheder, forskellige vidner og undertiden også Socialministeriet, Justitsministeriet og Retslægerådet – hvilket alt sammen var med til at trække sagerne i langdrag. Et centralt omdrejningspunkt i sagerne var naturligvis, om lidelserne kunne sættes i forbindelse med krigstjenesten eller ej, hvilket var alfa omega for at blive anerkendt som krigsinvalid. Særligt vanskeligt kunne det være at få fastlagt, om ansøgeren allerede havde været syg inden krigen, og om tilstanden i givet fald var blevet forværret af krigstjenesten (hvilket staten også var forpligtet til at yde kompensation for). Men de psykiske krigsinvalider var langt fra passive ofre, komplet overladt til myndighedernes nåde.

En samling fransk ammunition. Den åbne granat er en schrapnelgranat, der spredte en masse stålkugler, når den eksploderede.

Granaterne spillede en helt central rolle i krigens ragnarok.

Både synet af de lemlæstede og døde kroppe, de efterlod, og frygten for selv at ende sådan, bidrog til soldaternes flossede nerver. Når de psykiske krigsinvalider fra Sønderjylland søgte om invalidepension, var de ofte i stand til at udpege ét bestemt granatnedslag, der havde fået bægeret til at flyde over.

(Kåre Pedersen)

Deres handlinger påvirkede – på både godt og ondt – sagernes udfald. De var ikke sene til at henvende sig til Invaliderrådet, hvis de følte sig uretfærdigt behandlet, og materialet viser, at det bestemt kunne svare sig at klage. En stor del af de, der modtog invalidepension, blev nemlig afvist i første omgang. Gentagne klager og afvisninger kunne dog også skabe en ond spiral, hvor ansøgeren blev mere og mere frustreret og derved kom til at fremstå mere og mere hysterisk eller renteneurotisk.

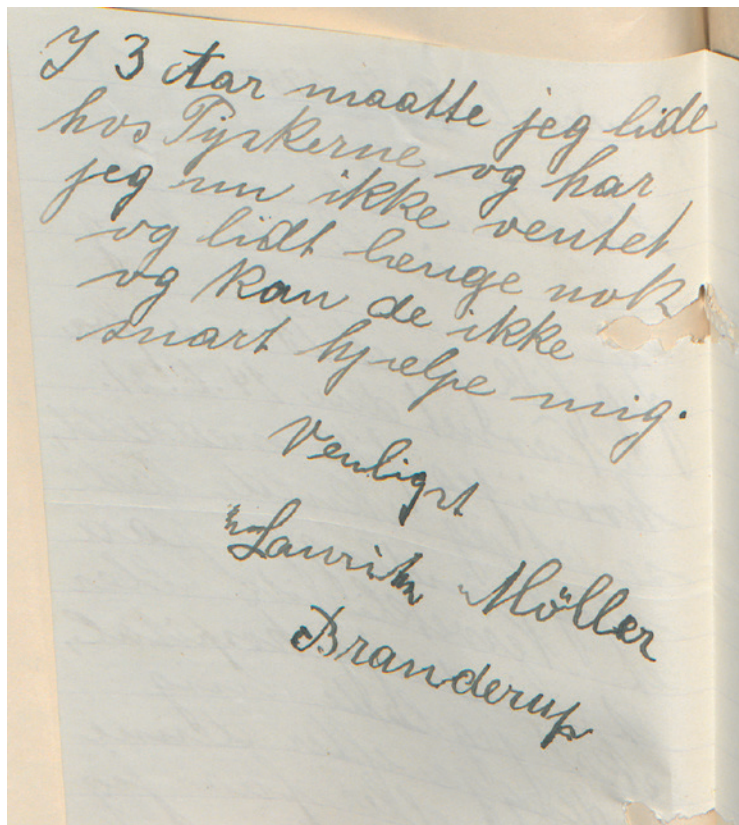
På samme måde var deres ageren i mødet med lægerne også i høj grad udslagsgivende. Og det rummede lidt af et paradoks. Var de for centrerede omkring deres lidelser, kunne de fremstå egoistiske, hysteriske eller renteneurotiske, og var de

for velformulerede og fattede, kunne de tages for at være raske mænd. Det kan derfor være svært at skelne imellem, hvad der egentlig er reelle sygdomsbeskrivelser, og hvad der handler om invalidernes personlighed og adfærd i sygejournalerne.

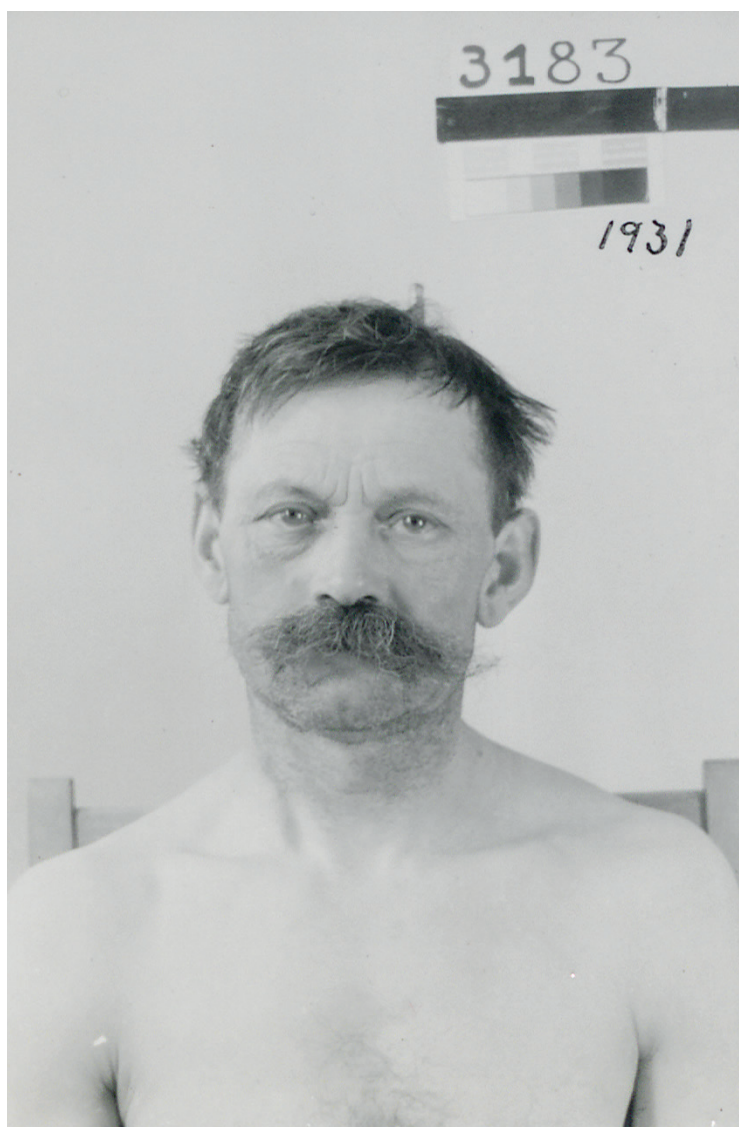
Der var – som allerede antydte – i det hele taget en lang række forhold, der skulle falde ud til rette side for de psykiske krigsinvalidere, før hjælpen fra staten var sikret. Lægerne indgik i et komplekst netværk til udredelse af deres lidelser uden noget absolut magt-hierarki. Ansøgere måtte derfor ikke alene foranledige sig på den enkelte læges billigelse, men også på dennes gennemslagskraft i en evt. senere lægefaglig eller administrativ hårdknude. Det var også vidt forskelligt, hvordan de danske myndigheder forholdt sig til tidligere afgørelser og vurderinger fra de tyske myndigheder, samt hvor krævende bevisførelsen var. Nogle gange lændede de sig helt og holdent op ad tyske bedømmelser, som da

Peter Møller blev afvist uden undersøgelse i Danmark. Andre gange gik de lodret imod dem, som når der blev tildelt invalidepensioner til ansøgere, der på forhånd var blevet afvist op til flere gange i Tyskland. Nogle gange var det påkrævet at kunne fremvise beviser for sygdomsfremkaldende hændelser i militærpapirerne og andre gange ikke.

Vidnesbyrd og udtalelser fra tidligere arbejdsgivere, overordnede i hæren, soldaterkammerater, sognerådsformænd og andre folk fra lokalområdet m.fl. blev også indhentet af Invalidenævnet for at nå til bunds i sagerne. Og de skulle gerne være støttende for ansøgerne, selvom også de hver især blev taget til indtægt på forskellig vis. Tidspunktet for lidelsernes opståen, eller blot for indgivelsen af ansøgningen, var også en væsentlig faktor: jo længere efter krigen, desto sværere at få anerkendelse (selvom det lykkedes Rudolph Brodersen at få invalidepension for traumatisk neurose, efter at have ansøgt så sent som 1931). Endelig spillede også de pårørende – der var stærkt præget af livet med de traumatiserede mænd – og deres evner til at formulere sig en stor rolle i mødet og kommunikationen med både Invalidenævnet og lægerne.

»I 3 år måtte jeg lide hos tyskerne og har jeg nu ikke ventet og lidt længe nok og kan de ikke snart hjælpe mig«, skrev Laurids Møller i et brev til Invalidenævnet i 1921. Mange ansøgere måtte vente på svar i anspændt tilstand. (Rigsarkivet)

Handelsmand Antoni Hansen fra Aabenraa pegede på chokket fra en granatekspllosion ved Ypres i december 1916 som årsag til sin lidelse. Hændelsen var ikke nævnt i hans papirer, og han måtte derfor indhente vidnesbyrd fra soldaterkammerater for at få anerkendt en traumatisk neurose med en méngrad på 20 %. (Rigsarkivet)

Så hvad endte det hele med? Vi ved som bekendt ikke, hvor mange sønderjyske krigsdeltagere, der søgte om offentlig hjælp for deres psykiske mén. Men et væsentligt udsnit af de sager, der faktisk udløste invalidepension, tyder på, at den gennemsnitlige invaliditetsgrad for de anerkendte psykiske krigsinvalidere op gennem mellemkrigsårene (ca. 35 %) ikke lå langt under gennemsnittet for alle de sønderjyske krigsinvalidere (ca. 40 %) – dog uden, at tallet på nogen måde reflekterer det billede af arbejdsdueligheden, der tegnes af de psykiske krigsinvalidere selv. Materialet viser også, at det fulde spektrum til fastsættelse af de sønderjyske krigsinvaliders invaliditetsgrad (fra 0-100 %) blev taget i brug i de psykiske krigsinvaliders sager, og nåede ansøgerne den magiske grænse på 10 %, beholdt de fleste også deres pension, i hvert fald mellemkrigsårene ud.

Det er ikke muligt at pege på nogen entydig sammenhæng mellem invalidepensionernes størrelse og de forskellige sygdomsbeskrivelser og –betegnelser. Det skulle lige være, at »hysteri« kun optrådte ganske få gange som en selvstændig, anerkendt krigslidelse, og ansøgere, der fortsat befandt sig på tyske anstalter ved Genforeningen, relativt hurtigt fik anerkendt en invaliditets-

grad på 100 % for sindssyge. Renteneurose gav ikke i sig selv ret til nogen pension, men udelukkede den heller ikke nødvendigvis, så længe den blev set som en følgesygdom til en anden krigslidelse.

Særligt interessant er det, at der blev udbetalt løbende og relativt høje invalidepensioner for neuroser. Der var nemlig mange læger, som – baseret på sager fra fredstid om arbejdsulykker og skadeserstatning – frarådede netop dette, især for traumatisk neurose. De anbefalede i stedet et lavt beløb, udbetalt som kapitalaffindelse, for den slags lidelser. På den måde ville renteneurosen afværges eller dulmes, og invaliden ville ikke fastholdes i sin rolle som syg. Der blev udbetalt mange kapitalaffindelser for neuroser, men det fik aldrig universel gennemslagskraft.

95 % held?

De psykiske krigsinvaliders sagsmateriale fortæller os, at der – ligesom i udlandet – var forskellige opfattelser af og holdninger til psykiske krigsskader i Danmark, både til de enkelte, konkrete tilfælde og som sådan. Men der var langt fra nogen fornægtende holdning til problemet. Sammenlignet med et land som Frankrig – og fra 1926 også Tyskland – hvor der slet ikke blev ydet nogen forsyrg for psykiske krigsinvalidere, var der betydeligt mere gunstige velfærds-mæssige perspektiver for de berørte soldater under danske vinger. Her blev der i det mindste taget stilling til problemet fra sag til sag, og der var en reel mulighed for at kom-

Frontsoldaten I.J.I. Bergholt som grænsegendarm efter krigen. Han kæmpede på både Øst- og Vestfronten og berettede herom i sine erindringer *Pligtens vej* fra 1969. (Bov Arkiv)

me i betragtning til en endda relativt fyldestgørende og stabil understøttelse. Det foregik bare ikke på ensartede præmisser, med store konsekvenser til følge.

Den overlevende krigsdeltager I.J.I. Bergholt vurderede i sine erindringer, at det krævede 95 % held at komme blot nogenlunde helskindet igennem krigens ragnarok. De sidste 5 % var erfaring, mente han. Meget tyder på, at det også har krævet en vis portion af det held, Bergholt taler om, at blive blot nogenlunde kompenseret for et ødelagt sind efter krigen.

Litteratur:

Leese, Peter, *Shell Shock. Traumatic Neurosis and the British Soldiers of the First World War*, New York 2002

Marckmann, Anton, *Ofrene fra den store krig 1914-1918. Invalidenævnet i Sønderborg og de sønderjyske krigsinvalider, faldne og deres efterladte*, Aabenraa 2005

Nissen, Kasper, »Før krigen har der aldrig været noget som helst i vejen med mig« i Tørsleff, Mikkel M., m.fl. (red.) *Sønderjyske Årbøger* 2019

Kilde 16: Claus Frederiksen på Middelfart Sindssygehospital (1923)

*Sindssygehospitalet i Middelfart
20. august 1923*

Erklæring

Claus Frederiksen, Havnbjerg, har frivilligt – på opfordring af Invalidenævnet – ladet sig indlægge til observation her på hospitalet, idet han mener at have krav på Invaliditetsrente i anledning af invaliditet, muligt erhvervet som følge af hans krigstjeneste, der strækker sig fra hans indkaldelse 12/8.1917 til hjemkaldelsen

20/1.1919, således fordelt, at han var i garnison fra indkaldelsesdagen til 29/4.18 og ved fronten fra 30/4.18-19/10.18, hvorefter han kom til lazarretbehandling for »psykose, epilept.anfælde« indtil hjemsendelsesdagen.

Sønderjyden Claus Frederiksen (1899-1972) drog ukymret i krig som 18-årig, men blev mærket for livet af de voldsomheder, der ventede ham på Vestfronten. Her oplevede han at blive levende begravet af et granatnedslag. Efter krigen var han ikke længere i stand til at passe sit arbejde som landmand, og han søgte efter Genforeningen den danske stat om invalidepension.

Efter hjemsendelsen er observerede behandlet af Dr. Burmeister, Nordborg, Prof. Siemerling, Kiel, og har fra 6/9-6/10.22 ligget på Amtssygehuset i Sønderborg.

Dr. Burmeister, Nordborg, meddeler om observerede: Ingen sindssyge. tungsind, særhed, selvmordere, drikfældige, epileptikere i familien. Ingen der har lidt af hjerne- eller nervesygdom, arthritiske lidelser, tuberkulose eller kræft. Ingen syfilis. Ingen beslægtning. Observerede er ikke født ved kunstig forløsning. Det angives, at han som barn altid var kraftig. Pubertetsudviklingen forløb normalt. Observeredes legemlige konstitution kraftig. På spørgsmålet, om han lider af epilepsi eller andre hjernesygdomme, svares der nej.

Det »nervøse« ikke fremtrædende før sygdommen. Han har haft influenza og pneumoni. Ikke syfilis.

Karakter og åndelige evner i sund tilstand, kraftig, begavet ung mand, og skal være en stor gymnastiker.

Om hans levnedsløb berettes:

Han er opvokset hjemme på forældrenes gård i et velstående, ordnet hjem. Var i skolen velbegavet og blev efter konfirmationen landmand.

Den 29. maj 1918 blev han begravet af en granat og herefter indtrådte en »svækkelsestilstand« med åndssvaghed, som endnu optræder i anfald på 4-6 uger. Anfaldene optræder kun 1-2 gange om året – den øvrige tid er han fuldkommen rask.

Som årsag til hans lidelse angives den pludselige begravelse i granatilden (hjerne-rystelse).

¹ En særlig form for hjernebetændelse, hvor patienten ikke kan tale eller bevæge sig.

Han havde den gang også en svær influenza (den såkaldte spanske syge) »og måske er hans nuværende sygdom en af de recidiverende former af encephalitis lethargica post influenz¹«. Sygdommen udbrød pludselig i form af uafbrudt søvn og åndssløvhed.

Endvidere hedder det: Observerede er fuldstændig rask, åndelig og korporlig, indtil turen kommer helt pludseligt. Hvor han går og står, sover han ind. Han

er sovet ind på hestens ryg, han er fundet sovende under vognen ved vejkannten, efter at han lige var kørt hjemmefra. Han sover så næsten uafbrudt i 4-6 uger, står 2 eller 3 gange op i døgnet for at gå på kloset og for at spise, svarer ikke på tiltale, men lægger sig igen og sover [...] vækker man ham med vold, ser han vredt på sine omgivelser, svarer næppe og straks slappes ansigtstrækkene, øjnene er helt matte og udtryksløse, så drejer han sig om og sover. Denne tilstand varer 4-6 uger, så er han næsten på en gang den samme glade friske fyr. Dette anfald er indtrådt siden 1918 hvert år 1 eller 2 gange. De sidste år altid om efteråret. I anfaldene er hukommelsen borte.

Han angiver at være fuldstændig rask for tiden. Behandlet hjemme med varme bade.

Fra overlægen på Amtssygehuset i Sønderborg, på hvilket sygehus han opholdt sig fra 6/9.22-6/10.22, gives følgende oplysning om ham:

»Sygehusets diagnose er morbus mentalis (sindssygdom). Pt. har været observeret her en måned. Han er sløv, ligegyldig for omgivelserne, reagerer trægt på tiltale, ofte slet ikke, ligger og fløjter og synger umotiveret, også jævnlige når man taler med ham, og han holder ofte ikke op af den grund. [...] Han er ikke farlig for sig selv og omgivelser, så at han færdes godt i hjemmet. [...]

Observerede selv forklarer – idet man leder ham i sin fremstilling – følgende om sin tilstand:

»Jeg blev sendt til fronten i begyndelsen af maj 1918 og blev kort efter begravet af jordmasser, idet en granat ramte skillevæggen mellem de to grave, hvori jeg og min kammerat lå. Vi blev øjeblikkelig gravet ud, og jeg var snart kry² igen, idet jeg erklærede, at der absolut intet var i vejen med mig, det var ikke nødvendigt at undersøge mig. Jeg bad om en cigaret, som ganske vist ikke smagte mig – men det er jo sådan, at man gerne vil vise, at man ikke regner det for noget, det er sådan for at være lidt rask på det. Begivenheden har måske nok givet mig det første chock, så at jeg imødeså den følgende tid med mindre ro eller koldblodighed. Vi gjorde os jo ikke rigtig noget særligt begreb om, hvad der egentlig foregik i ildlinjen, da vi drog afsted fra garnisonen, sorgløse og opstemte allesammen med den faste tro på, netop vi nok skulde undgå døden osv. Men efterhånden gik det op for mig, at det ikke var spøg, og at man var med i noget forfærdeligt. En frygtelig angst kom over mig, når skydningen begyndte; man så jo kammeraterne falde ved siden af en og tænkte, næste gang er det måske dig. Jeg rystede på alle lemmer og kunne ikke holde dem stille, hvor gerne jeg ville – man ville jo nødig vise de andre, at man var bange. Vi røg særdeles meget, idet vi syntes, at det beroligede. Imidlertid gik sommeren, hvor vi var mere eller mindre i ilden, men det blev ikke bedre med min angst for hvad der kunne ske – mange tanker for gennem hovedet – jeg kunne ikke sådan, som sikkert mange af de andre vænne mig til rædslerne, sløves kan man vel kalde det. Jeg blev ikke roligere som tiden gik, snarere mere nervøs og angst. Første gnag jeg mærkede til, at der var noget mere i vejen med mig, var omkring ved 20. oktober 1918 ved Cattillon i Frankrig. Jeg husker ikke bestemt dagen og tidspunktet, thi uden at jeg selv ville det, og iden jeg mærkede det, var eller blev det dårligt med mig, jeg var helt sær – eller hvad jeg nu skal kalde det. Jeg var ikke så klar over situationen, at jeg kunne melde mig syg, eller mærke eller indse det. Følgen var, at feldvebelen³, hos hvem jeg var ordonnans, meldte mig syg. [...]

² Optimistisk og selvsikker, overmodig

³ Tysk militærrang svarende til sergent

En gang var jeg sendt til kompagniføreren med en melding, men jeg afleverede den ikke, gik et lille stykke fra skyttegraven og lagde mig til at sove i et granathul. Nogen tid efter gik jeg tilbage igen. En anden gang skulle jeg efter mad ved feltkøkkenet, jeg gik tilbage og havde kun halvdelen med. Da jeg nu kom til hospitalet, kom jeg til mig selv, netop som jeg gik derind og kom hen til sengen, der var bestemt for mig – af lutter glæde og velvære, som jeg nu igen følte, kunne jeg have leet og jublet som et lille barn, men det turde jeg ikke give tilkende, for ikke at komme til at udtrykke, at jeg nu slet intet fejlede igen. [...]

Efter endt orlov var jeg på lazaret i Sønderborg til omkring 20. januar 1919. Jeg blev udskreven og rejste hjem og var hjemme til 1. maj. [...] Fra november kom jeg på Ryslinge Højskole, hvor jeg en 14 dags tid efter juleferien blev syg i ca. 10 dage og blev hentet hjem.

En gang mærkede jeg sygdommen kom, da jeg sad i teatret i Odense. Jeg blev træt og søvnig og kunne så ikke mere følge med og ikke rigtig forstå det hele. Jeg følte også et ildebefindende, som dog blev bedre, da jeg kom ud i luften. Dermed var så dette anfald indledet og varede – så vidt jeg husker – til først i marts måned. [...] Ved sidste anfald var det godt en dags tid og jeg var så med i marken for at hjælpe til med roerne hele dagen. Om aftenen var jeg så træt, at jeg næsten ikke kunne gå hjem, spiste ikke ret meget og gik i seng. Jeg mærkede, det blev dårligt igen og lå en uges tid. Jeg begyndte derefter lidt mere lempeligt med arbejdet. Siden den tid har det været godt.

Når jeg sådan ligger og halvsover, kan jeg ikke godt tåle støj og uro. Tankerne kan sommetider arbejde vældigt, til andre tider mindre. Jeg kan ligge og være irriteret over, at det nu er galt igen, vil gerne gå imod det, men kan ikke. [...] Endvidere kan jeg blive meget angst, når jeg hører væmmelige eller irriterende lyde eller larme. Sommetider kan jeg også have angst og frygt for at være alene i værelset om natten, når jeg ligger og ikke kan sove. [...] Sommetider derhjemme, når jeg var syg og der kom nogen og besøgte mig, kunne det ske, at jeg gik af vejen. Jeg syntes, jeg kunne slet ikke tale med dem. Jeg vidste godt, at jeg var helt sær og så generede jeg mig. I vinter følte jeg mig slet ikke vel. Jeg kunne slet ikke det jeg ville, syntes jeg sommetider. Det var som om hjernen slet ikke arbejdede, som den før havde gjort. [...] Sommetider forekommer det mig, som om hjertet slår et par hårde slag og jeg føler så ligesom blodet stiger til hovedet og det trykker og presser. [...]«

Under sit ophold her i hospitalet udviste Claus Frederiksen ikke noget egentlig psykisk abnormt. Han deltog energisk i det arbejde, hospitalet kunne byde ham, og han kom hurtigt på en åben rekonvalescent-afdeling, hvor han kunne gå frit omkring – og dog vendte han altid tilbage til, at han følte det som om han ville tage skade af at opholde sig her; og efterhånden var det, som om der blev oparbejdet en stærkere ængstelse hos ham i denne retning. Dette fremhæves, fordi hans første psykotiske Anfald synes opstået på et lignende grundlag: Han, der før krigen og i den første tid under sin deltagelse i denne syntes psykisk normal, blev efterhånden mere og mere absorberet af tanken om alle de ulykker, der kunne ramme ham, indtil han delvis »frivillig«, men navnlig tvunget af sin særegne ængstelse gik ind i en psykose. Forud for de følgende sindssygdomsanfald synes der at være gået legemlig overanstrengelse, åndelig spændingstilstand eller lignende, som har banet vej for en reaktionsmåde af samme art som den, der var karakteristisk for hans første anfald.

⁴ Tilbagefald

Konklusion: Claus Frederiksen har formentlig gennemgået en psykogen psykose, hvis ydre årsagsmoment har været hans oplevelser under krigen, og senere har han haft flere recidiver⁴ af samme sygdom.

Fung. overlæge.

Kilde 17: Sygejournal fra Filadelfia (1930)

De psykiske krigsinvalidere opholdt sig gentagende gange på sygehuse og anstalter rundt omkring i landet. Her ses konklusionen på Læge H.I. Schous rapport til Invalidenævnet efter krigsveteran Peter Schultz' indlæggelse på nervekuranstalten Filadelfia i januar 1930.

Behandlingen bestod i Opium og Barbifen.
Diagnosen er vanskelig at stille, men den forefundne Tremor i Forbindelse med den voldsomme Karakterforandring kunde tyde paa en Encephalitis chron. med saa svære psykiske Symptomer, at Patienten maa betegnes som sindssyg. Han er efter mit Skøn komplet uarbejdsdygtig og sikkert ogsaa farlig at have gaar i Hjemmet, da hans eksplosive Raserianfald medfører Brutaltet og Vold mod Omgivelserne. (Konen beklager sig i et Brev til mig stærkt over at faa ham hjem paa Grund af hans Brutaltet). Det bedste for Patienten og for Samfundet var sikkert en varig Indlæggelse paa Middelfart Sindssygehospital.
H. I. Schou.

Kilde 18: Karl Heinrich Scheel reagerer på afslag (1937)

Karl Heinrich Scheel (1877-1941) modtog adskillige psykiatriske diagnoser, men fik anerkendt traumatisk neurose som krigsskade. Han følte sig gennem hele sin sag stærkt mistænkeliggjort og fik aldrig pension for en méngrad på mere end 10 %. Han blev ved flere lejligheder betegnet som både »renteneurotiker« og »rentejæger«. Scheels reaktion på afslaget om en kurbehandling i 1937 kom ikke til at gavne hans sag.

Kværs d. 14. September 1937.
Til
Invalidenævnet
i Sønderborg.
Til trods for Invalidenævnets Afslag paa min Ansøgning af 12. 8. 37, om Kurophold paa Folkekuranstalten Hald, vil jeg gentagen tillade mig, at ansøge det ørede Invalidenævn om et saadant Kurophold.
Jeg gaar ud fra, at da min Nerveidelse er anerkendt som Krigstjenestbeskadigelse, maa jeg kunne faa Behandling for samme. Jeg kan ikke frigøre mig for den Tanke, at min Sygdom bliver bedømt som Simulation eller lignende, maa det da være mig tilladt at gøre Nævnet opmærksom paa, at min nuværende Huslæge og andre Læger som jeg før har konsulteret, bedømmer min Krigsskade (Nerveidelsen) meget alvorlig.
Endvidere vil jeg gerne tillade mig, at henvise til, at Invalidenævnets Afslag paa min Ansøgning om Kurophold gjorde en saadan Virkning paa mig, at jeg fik et fuldstændig Nervesammenbrud og vandrede rundt i fire Dage uden at være mig selv bevidst, indtil jeg blev funden af min Søn og Politiet. Jeg har ikke kunnet udrette noget Arbejde siden.
Jeg beder derfor Nævnet endnu en Gang om velvillig Behandling af mit Andragende, særlig i Betragtning af min nuværende Tilstand. Mit ønske er kun, at et saadant Kurophold maatte forbedre min Lidelse.
Gid denne gentagne Henvendelse til det ørede Invalidenævn, maatte finde Forstaaelse, særlig ved Nævnets Lægekonsulenter.
Arbedigst.
Karl Heinrich Scheel.

Kilde 19: Lægerklæring (1933)

I de psykiske krigsinvaliders sager om invalidepension indgik både praktiserende læger og forskellige speciallæger. Her skriver Dr. N.C. Borberg fra København til Invalidenævnet efter at have tilset Christian Valentin.

N.C. Borberg
Dr.med.
Gyldenløvesgade 3.

København V. 10/10 33.

Til

Invalideraadet for de sønderjydske Landsdele.

I Besvarelse af den mig stillede Forespørgsel angaaende Hr. Christian Valentin, som jeg i sin Tid som Afdelingslæge paa Rigshosp.s Nerveafdeling har haft Lejlighed til at undersøge under hans Indlæggelse (Sept. 1931), skal jeg efter at have gennemgaaet Sagens Akter og Afdelingens Journal, der iøvrigt findes indgaaende refereret i Bil. 115, udtale, at -

1) Hovedlidelsen er en Neurose, der maa føres tilbage til Krigsaarene og sandsynligvis er fremvokset paa Grundlag af det ham under ^X Granatexplosionen bibragte sjælelige Shock, selv om den videre Udvikling og Vedligeholdelsen af Tilstanden i nogen Grad skyldes de uheldige Regler om "Rente" istedetfor Kapitalaffindelse, hvorefter hans Sag har maattet afgøres -

2) Neurosen som saadan kan ikke skønnes at nedsætte Hr. Valentins reelle Arbejds- resp. Erhvervsevne med 10 % eller derover.

Kilde 20: Brev fra pårørende (1935)

De pårørende spillede ofte en vigtig rolle i sagerne. De var med ved konsultationer og anmodede løbende om plejeophold, forhøjelse af pensionen o.lign. på invalidernes vegne. Følgende brev er fra foråret 1935.

Min Mand har været i Lægebehandling i Maaneder og derfor er det mig ogsaa besværliggjort at tjene noget til Familiens Ophold. Der er ikke megen Udsigt til at min Mand vil komme til at bidrage væsentlig til Familiens Underhold selv om han bliver noget bedre for der er ikke nogen Arbejdsgiver der tager en Mand i Arbejde med syvende Lemmer, da der er sundt Arbejdskraft nok at faa.

Eg paa Grund af Tilbage-
sættelse alle Ledet bliver
han Tilstand jo ogsaa
forværet. og da denne Bidrag
fra Krigen beder jeg om
Opdagelse af hans Sag igjen

Erbødigt

Hensine Scheel
Hvør Fors bøl

Alle kilder fra Invalidenævnets arkiv (Rigsarkivet).

Kapitel 5: 100 år med psykiske krigsskader i Danmark – forandringer eller gentagelser?

Den sidste danske veteran fra 1. Verdenskrig er for snart mange år siden gået bort. Men problemet med psykiske krigsskader i Danmark er langt fra et overstået kapitel. I 1992 blev danske soldater for første gang siden 1864 sendt i krig som fredsbevarende FN-styrker på Balkan, og senere har de i koalition med bl.a. Storbritannien og USA deltaget i krigene i Afghanistan og Irak. Mange har – som sønderjyderne efter 1. Verdenskrig – haft store problemer med at finde tilbage til det civile liv efter udsendelsen og døjet med mere eller mindre invaliderende traumer fra deres oplevelser som udsendte. I mellemtiden har der også været

*Danskere i Afghanistan –
ISAF 12 (forsvarsgalleriet.dk)*

modstandsfolk og tilbagevendte KZ-lejr-fanger fra 2. Verdenskrig med alvorlige psykiske mén, der krævede behandling og fik store konsekvenser for deres omgivelser.

Genforeningsjubilæet i 2020 er altså også de psykiske krigsskaders jubilæum som et større dansk samfundsanliggende. Betegnelsen krigsneurose er dog for længst gledet ud af lægernes vokabularium og blevet erstattet af den moderne og højaktuelle diagnose PTSD (posttraumatisk belastningsreaktion). Men hvordan skal vi egentlig forstå denne betegnelse? Er den et udtryk for en større opmærksomhed om og forståelse for de ødelæggende virkninger, den

moderne krigs belastninger kan påføre et menneskes psyke? Eller er den blot endnu en »skraldespandsdiagnose« eller »rodekasse« til de mangeartede og komplekse tilstande, der sås hos soldater under 1. Verdenskrig? Og kan man overhovedet sammenstille de nutidige lidelser med krigsneuroserne?

Et tredje og vigtigt spørgsmål, der presser sig på, er, i hvor høj grad kulturen omkring de psykiske krigsskader (eller psykiske lidelser som sådan) overhovedet har forandret sig i løbet af de 100 år, som nu er gået. Bliver de stadig set som en mindre »værdig« lidelse, omgivet af tabuer og mistænksomhed? I denne sidste del af forløbet får du mulighed for selv at komme med et bud på en besvarelse af disse spørgsmål samt med en idé til, hvordan erfaringerne med de psykiske krigsinvalider fra Sønderjylland – og dermed historien (og historiefaget som sådan) – kan spille en større rolle i forbindelse med nutidens problemstillinger på området.

Først skal vi se på nogle grundlæggende positioner inden for den historiske traumeforskning, herunder forskningen om 1. Verdenskrigs psykiske følger, hvorefter du selv kan udforske feltet og/eller udarbejde et produkt.

FN-tropper i Bosnien i 1992. Nogle Balkan-veteraner har måttet kæmpe i op mod 20 år for at få anerkendt psykiske lidelser som erstatningsberettiget arbejdsskade. (folkedrab.dk)

Kort om psykiske krigsskader i dag

Som med de sønderjyske krigsveteraner efter 1. Verdenskrig er det ikke muligt at fastslå noget præcist tal for, hvor mange af nutidens veteraner, der lider – eller har lidt – af psykiske følger fra deres krigsoplevelser. Ifølge Veterancentret har 1.145 ud af de 31.570 veteraner, der har været udsendt mellem 1992 og 2016, fået konstateret PTSD. Veterancentret mener dog, at det reelle tal er betydeligt højere, da mange veteraner ikke bliver udredt. En undersøgelse af ca. 700 Afghanistan-veteraner viser, at knap 14 % af dem havde stærke symptomer på PTSD, og 19 % havde moderate symptomer seks et halvt år efter udsendelse. Dertil skal lægges øvrige psykiske lidelser som depression, hvilket 14 procent havde symptomer på.

Flere af soldaterne har følt sig uretfærdigt behandlet efter deres tilbagevenden fra krigszonerne. De mener ikke, at deres lidelser og ofringer er blevet tilstrækkeligt anerkendt fra samfundets side. Først i 2010 vedtog regeringen en såkaldt veteranpakke til fremme af soldaternes rehabilitering og reintegration. Senere, i 2017, vedtog regeringen – efter stærkt pres fra veteranorganisationer – en ny veteranpakke til særlig forbedring af PTSD-ramtes forhold og muligheder. Denne gav berørte veteraner ret til en »second opinion«, dvs. en ny udredelse og vurdering, i forbindelse med deres sager om arbejdsskadeerstatning – som det hedder nu. Pakkens effekt for veteranerne er dog blevet stærkt kritiseret og er fortsat omdiskuteret.

Lidt om medicinhistorien

Medicinens historie blev oprindeligt nedfældet af læger for læger om læger, men i løbet af de seneste 40 år har et stort forskningsfelt mellem humaniora og samfundsfag på den ene side og biomedicin og andre sundhedsfag på den anden side udviklet sig. Hvor den klassiske, positivistiske medicinshistorie betragter sygdom som objektive, uafhængige størrelser med fokus på videnskabelige fremskridt har den samfundsvidenskabelige og humanistiske sundheds- og sygdomsforskning påpeget, at sygdom, sundhed og medicinsk praksis er sociale og historiske konstruktioner.

Tegning fra Veteranalliancens hjemmeside, 2019.

Når en sygdom betegnes som en konstruktion menes der ikke, at sygdom ikke eksisterer, eller at hvad som helst kan karakteriseres som sygdom. Der peges på, at en sygdoms identitet aldrig er en ren, neutral konsekvens af biologiske forhold. Normer, erfaringer og forestillinger påvirker måden hvorpå sygdom forklares og kategoriseres, ligesom diagnoser omvendt er med til at forme individer. Den medicinske diagnose såvel som sygdomsoplevelsen afspejler derfor samtidens sociale og kulturelle koder. Når et fænomen behandles som en konstruktion i en historisk undersøgelse er det vigtigste derfor at fremanalysere de betydninger, der var knyttet til fænomenet, den kontekst det blev formet af og den måde fænomenet blev forstået i sin samtid. I dette perspektiv er det ikke sygdommens »virkelighed«, der er det vigtigste, men dens virkning, funktion og betydning.

Sygdom som konstruktion

Et særligt karakteristisk træk ved den konstruktivistiske tilgang til medicinshistorien er det såkaldte »nedefra«-perspektiv på historien. Ved at anlægge et sådant er man mindst lige så optaget af patienternes sygdomsopfattelser og rolle i den medicinske praksis som lægernes. Denne vinkel er særligt blevet promoveret af historikeren Roy Porter i 1980'erne. Porter mente ikke, at det gav mening at studere medicinens historie kun fra lægernes perspektiv, da sygdomsforståelse forhandles i et møde mellem læge og patient, der også kan indbefatte det omgivende miljø. Diagnoser kommer altså ikke ensidigt »fra oven«, men formes i et samspil mellem flere parter.

Denne tanke er videreudviklet i den medicinske antropologis berømte skelnen mellem begreberne »lidelse« og »sygdom«, der bruges til at karakterisere de perspektiver, som er på spil i det kliniske møde. »Lidelse« betegner patientens eller det almindelige menneskes sygdomsopfattelse, mens »sygdom« refererer til lægens eller specialistens. De to modeller er til dels overlappende. Patientens klager vil som regel være influeret af medicinske termer, ligesom lægen også påvirkes af patientens forklaring. Før lægen kan bekræfte, at patienten er syg, må »sygdom« kunne påvises. Hvor »lidelse« er et udtryk for en subjektiv oplevelse, kan »sygdom« demonstreres objektivt og observeres, forklares og behandles videnskabeligt. Det betyder, at det er muligt at føle sig syg uden at blive accepteret som sådan i videnskabelig forstand, og at man omvendt kan gå rundt med en sygdom uden at bemærke det.

I studiet af patientens udsagn er de såkaldte »sygdomsnarrativer« et meget centralt aspekt, der siden 1980'erne har dannet grobund for et omfattende forskningsfelt, tegnet primært af antropologer og psykologer. Psykologen L. Hydén har skrevet: »One of our most powerful forms of expressing suffering and experiences related to suffering is the narrative. Patients' narratives give voice to suffering in a way that lies outside the domain of the biomedical voice«. Begrebet »lidelse« er tæt knyttet til et narrativ, og hvordan patienten håndterer sin lidelse narrativt er en væsentlig del af måden, hvorpå sygdommen formes og tilskrives mening. Et narrativ er altså ikke en »neutral« størrelse, men produktet af en udvælgelsesproces, hvor patienten enten inkorporerer eller udelader bestemte elementer. På den måde kan en kaotisk

eller problematisk tilstand sættes ind i en sammenhængende historisk ramme og gøres meningsfuld og virksom for patienten.

Den humanistiske sundhedsforskning vil have en særlig interesse for »lidelses«-adfærdens kamp mod »sygdoms«-opfattelsen. Læge og antropolog A. Kleinman har påpeget, at eftersom det subjektive »lidelses«-begreb er præget af de sociale og kulturelle rammer, der omgiver den syge – og altså er en social konstruktion – vil der altid være »normale« og »unormale« måder at være syg på. Bestemte repertoarer af symptomer vil til forskellige tider indlejres i og forbindes med bestemte sygdomsbilleder, hvorfor også »sygdoms«-opfattelsen præges af tid og sted. 1800-tallets hysteri var eksempelvis forbundet med et sygdomssprog bestående af kramper, dramatiske vridninger o.lign., der efterhånden blev trængt tilbage, da dette ikke længere var foreneligt med moderne kropskontrol.

Det psykiske traumes historier

Den konstruktivistiske tilgang til studiet af sygdom har i høj grad sat sit præg på den historiske traumeforskning, som bl.a. omfatter forskning om 1. Verdenskrigs psykiske følger. Inden for en retning af dette felt betragtes diagnosen PTSD ikke som en essentiel eller universel størrelse, der kan lokaliseres i en hvilken som helst tekst eller kontekst, men blot som det seneste i en række af historisk og kulturelt forankrede teorier og betegnelser om det psykiske traume. Igen, så betyder det altså ikke, at der ikke i PTSD er tale om en virkelig lidelse. Historiker A. Young forklarer: *»Although a historical product, the reality of PTSD is confirmed empirically by its place in people's lives, by their experience and convictions and by the personal and collective investments that have been made in it.«*

En traumatisk hændelse er i den forstand ligeledes et relativt og kulturbundet fænomen, der defineres og erfares forskelligt over tid, på tværs af sammenhænge og mellem mennesker. Ethvert forsøg på at formulere en generel og dækkende beskrivelse af eller teori omkring det psykiske traume i et positivistisk eller patologisk perspektiv er derfor nyttesløst, da fænomenet altid vil bestå i forholdet mellem den lidende og lidelsens årsag og ikke i forholdet mellem det specifikke tilfælde og en generel sygdomstype eller –model. Betydningen af det psykiske traume er med andre ord ikke noget, der ligger fast »derude« og kan bestemmes én gang for alle ud fra objektive træk.

Forskere inden for dette felt mener derfor heller ikke, at det er muligt at skrive én, lineær historie om det psykiske traume. De ønsker i stedet en samling af det psykiske traumes historier, der tilsammen belyser, hvorledes fænomenet er blevet erfaret af ofre, forklaret og teoretiseret over af specialister, lovgivet om af regeringer og bearbejdet af forskellige befolkningsgrupper og samfundslag til forskellige tider.

Krigsneuroserne i historieskrivningen

Antallet af internationale specialstudier om 1. Verdenskrigs psykiske følger er eksploderet i løbet af de seneste 30 år. Foruden en tiltagende interesse for krigsneurosernes centrale placering i erindringen om krigen skal denne udvikling i høj grad ses i sammenhæng med American Psychiatric Associations officielle anerkendelse af lidelsen PTSD i kølvandet på Vietnamkrigen i 1980. Herefter har historikere ofte sporet den posttraumatiske psykopatologi tilbage til krigsneuroserne, særligt granatchok, mens andre som bekendt har bestredet idéen om et universelt traumbegreb. Der er altså ikke blot uenighed om, hvorvidt krigsneu-

Fotografier som dette af australske tropper i behandling nær Ypres-fronten i 1917 har været med til at give krigsneuroserne en central plads i erindringen om krigen. Soldaten nederst i venstre hjørne har et »tusind-meter-blik« i øjnene – et typisk tegn på granatchok. (Wikimedia Commons)

roserne og PTSD kan siges at være mere eller mindre identiske lidelser, men også om denne sammenligning overhovedet giver mening.

Udmattelse og stress blandt kamptropper var ikke noget nyt i 1914. Sporadiske tilfælde af uforklarlige somatiske og mentale tilstande var også registreret blandt soldater i tidligere krige under betegnelser som »nostalgia« og »irritable heart«. Historikere har sågar lokaliseret beskrivelser af, hvad der kunne minde om PTSD, helt tilbage til Homers tekster. Når det alligevel er de psykiske sammenbrud under og efter 1. Verdenskrig, der har modtaget mest opmærksomhed og oftest er blevet sammenlignet med den moderne PTSD-diagnose, skyldes det, at både karakteren og omfanget af dem var helt uden sidestykke i historien – hvilket typisk er blevet tilskrevet krigens varighed, fastlåste karakter og moderne våbentyper.

I de seneste 10-15 år har de fleste undersøgelser inden for feltet dels fokuseret på krigsneuroserne som historiske konstruktioner og dels på psykiske krigsinvaliders kamp for understøttelse i de voksende men økonomisk pressede velfærdsstater i mellemkrigsårene. I disse nyere, udenlandske værker er der desuden kommet en tendens til at inddrage traumatiserede soldaters egne vidnesbyrd, bl.a. fra patientjournaler, dagbøger og breve fra anstalter og hospitaler. Psykiske krigsskader i Danmark er fortsat et relativt uudforsket område, som du selv kan være med til at kaste et skarpere lys over.

Litteratur:

Crouthamel, Jason & Peter Leese, »Introduction« i Crouthamel, Jason & Peter Leese (red.), *Psychological Trauma and the Legacies of the First World War*, New York 2017

Hydén, Lars-Christer, »Illness and narrative« i *Sociology of Health & Illness*, Vol. 19, 1997 Micale, Mark & Paul Lerner, »Trauma, Psychiatry, and History: A Conceptual and

Historiographical Introduction i Micale, Mark & Paul Lerner, (red.) *Traumatic Pasts. History, Psychiatry and Trauma in the Modern Age, 1870-1930*, New York 2001

Johannisson, Karin, »Hvordan skabes en diagnose? Et historisk perspektiv II« i *Månedsskrift for Praktisk Lægegerning*, apr. 2010

Young, Alan, *The Harmony of Illusions: Inventing Post-Traumatic Stress*, 1995

Materialebank til kapitel 5:

[»Krigens eftervirkninger«, Veteranalliancen, faktside](#)

[»Vi må kunne gøre det bedre«, Veteranalliancen, 10/10/2019](#)

[»100 måneder med veteranpolitik: Du kommer hjem og så er fjenden pludselig bare en du ikke har drukket dialogkaffe med endnu«, politiken.dk, 14/03/2019](#)

[»Jeg havde smadret det hele på 12 timer men jeg var ikke færdig med at drikke«, berlingske.dk, 18/02/2019](#)

[»For syv år siden kom min mand hjem fra Afghanistan. Men det var ikke længere ham«, politiken.dk, 13/02/2019](#)

[»Få veteraner får anerkendt stresslidelse som arbejdsskade«, berlingske.dk, 13/02/2019](#)

[»Hvor mange flere lægers ord vil de have på at jeg ikke er rask i hovedet«, politiken.dk, 21/10/2017](#)

[»Veteranforslag falder til jorden hvis praksis fastholdes«, politiken.dk, 20/10/2017](#)

[»Krigsveteraner bliver syge flere år efter udsendelse«, nyheder.tv2.dk, 04/10/2017](#)

[»Regeringen vil give veteraner ret til ekstra lægetjek«, dr.dk, 04/09/2017](#)

[»Mads er krigsveteran: Når jeg har selvmordstanker tænker jeg på mine tvillinger«, dr.dk, 17/04/2017](#)

[»Soldaterformand: Vi svinger psykisk syge krigsveteraner«, jp.dk, 18/10/2016](#)

[»Balkanveteraner er hårdest ramt af selvmord«, jp.dk, 05/12/2014](#)

[»Soldaterveteraner kæmper for anerkendelse«, kristeligt-dagblad.dk, 16/10/2012](#)

[»Soldaten i skoven«, jp.dk, 21/06/2010](#)